

Ярослав Яцків
академік НАН України, головний редактор

Дорогі читачі «Світогляду»!

Серпень 2021 року був наповнений визначними подіями у житті нашої держави, зокрема на високому державному рівні ми відсвяткували 30-ту річницю відновлення незалежності України. Відзначали з почуттям гордості та подяки всім, хто доклав зусиль для того, аби сьогоднішнє та майбутні покоління громадян України святкували щороку цей день. З нагоди великого свята Україну вітали та відвідали високопосадовці багатьох країн світу. На майданах Києва та багатьох міст і сіл України відбулися святкові урочистості.

Це ще раз переконливо засвідчило, що на карті світу є і завжди тепер буде українська держава, що наш синьо-жовтий прапор майорітиме у боротьбі за світле майбутнє в усіх сферах сучасного життя.

Редакція журналу «Світогляд» отримала багато вітальних адрес та побажань з нагоди свята. При підготовці числа № 4, присвяченого 30-річчю відновлення незалежності України, йшла активна переписка на електронному майданчику шанувальників нашого журналу, особливо тих, хто міг до випуску познайомитися з його матеріалами.

Багато запитань було й щодо видатних осіб, портрети яких подані на титульній сторінці журналу. Це – сторінка календаря, виданого художником Юрієм Журавлем, на якій зображені ті видатні українці, які народилися в серпні.

А наразі, після відзначення Президентом України найвидатніших громадян України, наші активні читачі журналу пропонують на сторінках «Світогляду» назвати 10 найвидатніших українців, які виборювали і виборюють нашу Незалежність. Пишіть у редакцію і називайте найдостойніших. Будемо визначати разом.

І на завершення. Історія України наповнена багатьма неординарними і трагічними подіями. Цей випуск журналу ми присвячуємо пам'яті трагедії Бабиного Яру, 80-річчя якої відзначила Україна і весь світ у вересні 2021 року.

Ніщо і ніхто не забуте. Хто не пам'ятає минулого, той не має майбутнього. Пам'ятаймо нашу історію – і світлу трагічну. Слава Україні! ■

З повагою,
Ярослав Яцків

30 ІЗ 40: ПОСТУП УКРАЇНИ

Ярослав Грицак
доктор істор. наук, професор,
професор Українського Католицького університету,
м. Львів

Кожна держава має власний час дозрівання та зростання, у молодих країн – свої «дитячі» хвороби. За якими показниками слід судити про досягнення та втрати України?

Цього літа незадовго до Дня незалежності на заході, організованому «Аспен інститутом Київ», ми зустрілися з режисером та драматургом **Владом Троїцьким**. Він розповідав про свій проєкт перформансу «30 із 40». Для початку запропонував вгадати, що означає ця назва. Відповідь виявилася простою після того, як він сам її розкрив: «*30 років української незалежності з тих 40 біблійних, які Україна має пройти, щоб досягти стану нормальності*».

Свого часу інтелектуальний гуру нашого покоління, українсько-американський історик **Роман Шпорлюк** говорив, що у світі дуже мало по-справжньому оригінальних ідей – може, дві або три. Решта – їх переспівування.

Коли у 2001 році ми святкували 10-у річницю української незалежності, він використав цей біблійний образ, запропонувавши виміряти досягнення і втрати України, порівнюючи її з сусідньою Польщею 1928го року, коли молодій польській державі, як і українській, виповнилося лише 10 років. За цей час Польща пережила вбивство першого президента, 12 урядів та один державний переворот.

Польща хронічно страждала від браку політичних свобод, сильного регіоналізму, українського націоналізму, селянського та єврейського питання, високої корупції та була однією з найбільш бідніших держав Європи.

Якщо ж розширити це порівняння на 20 років – до 1939-го, то побачимо ще одну проблему молодих держав: загроза зовнішньої агресії. У складі Польщі були землі, котрі її сильніші сусіди вважали своїми. За таких обставин однією з ключових умов життєздатності молоді держави є геополітична підтримка. Тільки завдяки такій підтримці вона здатна втримати свою територіальну цілісність. І навпаки: якщо підтримка відсутня або недостатня, то загроза втрати територій, ба навіть незалежності, стає реальністю.

Польський приклад можна поширити на сусідню Литву. Тут теж за 10 років змінилося 12 урядів, у 1926-му стався державний переворот. У 1920-му Литва втратила частину території внаслідок польської агресії, а у 1940-му втратила незалежність внаслідок радянської агресії.

Незалежна Румунія відбулася набагато раніше від Польщі та Литви. Але в неї був той самий джентльменський набір: 12 урядів за 10 років, державний переворот, регіоналізм, корупція, брак свобод, вбивство прем'єр-міністра, проблема з національними меншинами, втрата територій.

Кожне порівняння кульгає. Міжвоєнна доба мала свої особливості, які не дають змоги повноцінно порівнювати її з сучасністю. До них належать, зокрема, сильні тоталітарні рухи – комунізм та фашизм, що наприкінці домінували в більшості європейських країн. Сьогодні тоталітаризм, як очевидно, назавжди відійшов у минуле. Так само в минулому залишилася загроза великої європейської війни. За словами американського журналіста **Томаса Фрідмана**, дві країни з добре розвинутою мережею Макдональдз не воюватимуть між собою. Тому молодим незалежним державам можна не боятися агресії з боку західних сусідів.

Залишається, однак, російська загроза, і молода Україна це добре відчула на собі.

Ярослав Грицак – дуже фахова людина і читати його цікаво. Його нагадування історичних фактів і спроба провести паралелі дуже слушні. Проте аналогії – річ корисна для загального погляду на розвиток подій, але завжди присутній диявол у деталях, а двох тотожних подій в житті не буває. Проте все повчально і наочно.

Щоби переконатися, що молоді держави таки мають свої «дитячі» хвороби, треба взяти приклад з іншої частини світу й з іншої доби. Маю на увазі США. 30 років незалежності вони відзначали на початку XIX ст. Перуанський економіст **Ернандо де Сото** у своїй книжці «Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході й ніде більше» порівнює тогочасні США з країнами Східної Європи початку 2000-х. Спільним є статус периферійної держави з сильними відцентрованими тенденціями, слабо регульованими правовими відносинами та великою часткою сірого сектору в економіці. Американському уряду знадобилося майже 100 років, щоб вирішити ці проблеми. Решта, як кажуть американці, стало історією. Ще приклади порівнянь читайте: **Аркадій Бабченко** «Україна – це не Афганістан».

Кожна держава має свій час дозрівання та зростання. Тому судити про її досягнення і втрати варто за історичними показниками. Є молоді держави, які швидко вирости, наприклад Ізраїль. Є держави, які не вирости й застрягли на шляху, як-от Аргентина. Стартові умови в неї були дуже близькими до американських. Однак вона так і не повторила американського успіху. Зараз її показники гірші за литовські та польські. Основна причина, що робить її близькою до сучасної України, – олігархічний лад.

У кожному випадку біблійна ідея «сорок років блукання пустелею» має сенс. Звісно, це ходіння може тривати і довше, і коротше. Експерти кажуть, що в середньому успішна трансформація забирає 50 років. Тобто приблизно стільки, скільки триває зміна двох поколінь. Але яким би довгим не було це «блукання пустелею», оригінальна ідея залишається тою самою: зміни потребують рівно стільки часу, скільки вони потребують.

Як сказав блаженніший **Любомир Гузар**: «Дайте людям вирости у свободі». А вже потім судіть їх по їхніх плодах. ■

Статтю опубліковано в журналі "НВ" № 31 за 19 серпня 2021 р. Передрук здійснено за згодою автора від 21 серпня 2021 р.

НАМ ПИШУТЬ

Хочу подякувати вам, Ярославе Степановичу, за можливість ознайомитись із цією точкою зору, яка або трохи заспокоює. Треба робити своє і сподіватися, що після 40 все буде добре. Давайте доживемо і переконаємось, що термін Мойсея – не просто час, а час визволення від старого. ■

З повагою,
Вадим Локтєв, академік НАН України,
академік-секретар Відділення фізики і астрономії
НАН України,
м. Київ, 22 серпня 2021 р.

ВІД РЕДАКЦІЇ

СВІТОГЛЯД

БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТАЄМО РАДИ МАЙБУТНЬОГО

Найбільша в світі інтернаціональна могила знаходиться в Києві. Це Бабин Яр. Це – незагоєна глибока рана на українській землі, яка болить до сих пір.

29–30 вересня 2021 року в Україні відбулися пам'ятні заходи з відзначення 80-річчя трагедії Бабиного Яру – одного із символів Голокосту на території тодішнього СРСР.

Упродовж 1941–1943 рр. тут було знищено близько 100 тисяч людей – євреїв, ромів, полонених червоноармійців, пацієнтів психіатричної лікарні, цивільних заручників, українських націоналістів і радянських партизанів, в'язнів Сирецького концтабору. Всіх, хто вважалися «ворогами Третього рейху» або «зайвими людьми». Ніде і ніколи в світі, навіть у сумнозвісних фабриках смерті, не вбивали стільки людей за такий короткий проміжок часу. Тому Бабин Яр в усьому світі є одним із символів Голокосту.

Тривалий час взагалі було невідомо, скільки людей тут полягло. За даними історика **Віталія Нахмановича**, провідного наукового співробітника Музею історії Києва, відповідального секретаря Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, за весь час німецької окупації у Бабиному Яру було розстріляно 90–100 000 людей, з них 65–70 тисяч євреїв.

Почалася трагедія Бабиного Яру 29 вересня 1941 року.

33 тисячі 770 осіб єврейської національності були розстріляні за два дні 29–30 вересня. Потім Бабин Яр став місцем масових страт і поховань, величезною братською могилою. До 1965 року в Радянському Союзі офіційно не відзначався день перемоги над Німеччиною і не згадувався страшний злочин фашистів 1941–43 років у окупованому Києві. Починаючи з 1960-х років почався рух за вшанування пам'яті розстріляних у Бабиному Ярі. У 1961 р.

**Чи зрозуміємо ми коли-небудь,
що найдорожче на світі –
життя людини і його воля?
Чи ще має бути варварство?**

**Анатолій Кузнецов,
«Бабин Яр»**

на весь світ вибухом прозвучала поема **Євгена Євтушенка** «Бабин Яр». Це був прорив 20-річного мовчання про страшну трагедію.

Продовжили акцію єврейські активісти. Серед них був і молодий співробітник ГАО АН УРСР **Емануїл Діамант** – організатор мітингу в Бабиному Ярі 1966 року. Значний внесок у боротьбу за вшанування пам'яті загиблих у Бабиному Ярі зробив український дисидент **Віктор Некрасов**. Великий українець **Іван Дзюба** у 1966 році, ще коли тільки починалося усвідомлення фашистського злочину в окупованому Києві, говорив: «Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона тут, на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як не має забувати про неї і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія, перш за все, єврейського і українського народів».

Редколегія і Редакція журналу «Світогляд» приєднуються до вселюдного вшанування пам'яті жертв фашистських злочинів у місті Києві в 1941–43 роках.

Напередодні відзначення трагічних подій 80-літньої давності Головий редактор журналу «Світогляд» академік НАН України **Ярослав Яцків**, віддаючи належну шану жертвам Голокосту, відвідав меморіал у Бабиному Ярі.

Схилимо голови в пам'ять про жертви Бабиного Яру!

Вічна пам'ять невинно убієнним. ■

*Від Редколегії та Редакції журналу
30 вересня 2021 року*

БАБИН ЯР: пам'ять на тлі історії

Мультимедійний інтерактивний проект за участі
Музею історії міста Києва, Українського інституту національної пам'яті,
Українсько-єврейської зустрічі (Канада), Громадського комітету для вшанування
пам'яті жертв Бабиного Яру, Українського центру вивчення історії Голокосту
(<https://memory.kby.kiev.ua/>)

Бабин Яр, Лук'янівка та Сирець до революції

1. Вулиця в районі Куренівки. 1917. ЦДКФФАУ
2. Головний вхід до Єврейського кладовища. 1910.
Архів Михайла Кальницького
3. Дивізійна церква Сирецьких військових таборів.
Поч. XX ст. Архів Михайла Кальницького
4. Панорама Єврейської лікарні. 1912.
Архів Михайла Кальницького

*Щоб минуле не повторилося,
май сміливість подивитися йому в очі...*

Анатолій Кузнєцов,
«Бабин Яр»

Пам'ятник персонажу роману «Бабин Яр»

Анатолія Кузнєцова, який читає
наказ німецького командування «Зібратися всім євреям
міста Києва і околиць в понеділок дня 29 вересня 1941 року
при вул. Мельника – Доктерівській...».
З цього наказу розпочалася трагедія Бабиного Яру.
Автор пам'ятника – Володимир Журавель

Німецькі танки на Хрещатику. Вересень 1941. МІК

Колони полонених бійців Червоної армії поблизу Києва. 1941. ЦДКФФАУ

1. Євреї ідуть вулицями Києва до Бабиного Яру. 29.09.1941. МІК

2. Речі розстріляних євреїв у Бабиному Яру. Поч. жовтня 1941. Фото Й. Гелле. МІК

3. Арешт євреїв під час облави. 1941. ЦДКФФАУ

4. Есесівці риються у речах розстріляних євреїв у Бабиному Яру. Поч. жовтня 1941. Фото Й. Гелле. МІК

Солдат СС сторожить радянських військовополонених, які розрівнюють землю на ділянці Бабиного Яру, де проводилися розстріли євреїв. Поч. жовтня 1941. Фото Й. Гелле. МІК

Несанкціонований мітинг 1966 р. Зйомка Едуарда Тімліна

1. Учасники мітингу біля цегляної огорожі Єврейського кладовища. 24.09.1966.
2. Емануїл Діамант, ініціатор та організатор мітингу у Бабиному Яру, біля Єврейського кладовища. 24.09.1966.
3. Віктор Некрасов біля Єврейського кладовища. 24.09.1966.
4. Плакат на огорожі Єврейського кладовища. 24.09.1966.

Неформальне вшанування пам'яті за радянських часів

1. Несанкціоноване покладання вінків у Бабиному Яру. 1973. Архів Емануїла Діаманта
2. Вінок загиблим єврейським дітям. 1971. Центр юдаїки НаУКМА
3. Несанкціонована акція у пам'ятного каменя у Бабиному Яру. 1972. Архів Емануїла Діаманта.
4. Несанкціонований мітинг біля пам'ятного каменя у Бабиному Яру. 1960-і. Центр юдаїки НаУКМА
5. 40-річчя трагедії Бабиного Яру. 1971. Центр юдаїки НаУКМА

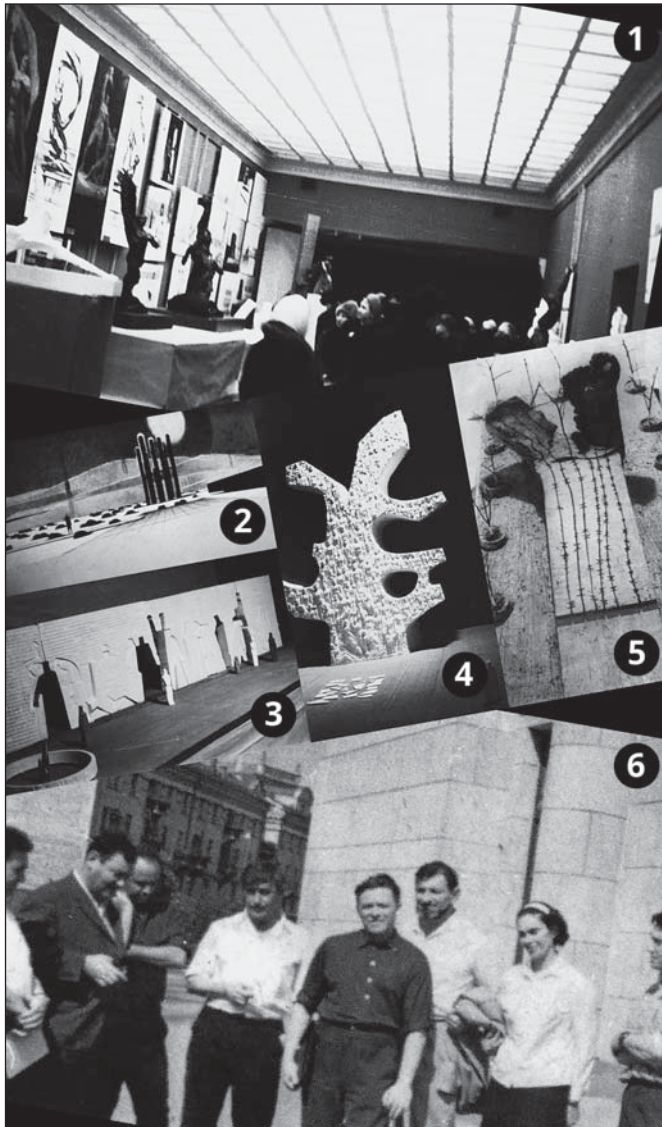
Радянський пам'ятник 1976 р.

1. Макет пам'ятника «Радянським громадянам» у Бабиному Яру. 6.10.1972. Фото А. Піддубного. ЦДКФФАУ
2. Спорудження пам'ятника «Радянським громадянам» у Бабиному Яру. 1970-ті. Фото М. Плаксіна. ЦДКФФАУ
3. Урочисте відкриття пам'ятника «Радянським громадянам». 2.07.1976. Фото Ю. Мосенжника. ЦДКФФАУ
4. Архітектор Анатолій Ігнащенко – один з авторів пам'ятника у Бабиному Яру. 1980. Фото П. Чемериса. ЦДКФФАУ

Вшанування пам'яті за часів Перебудови

1. Поминальна хода до Бабиного Яру. 29.09.1990. Фото М. Куріна. ЦДКФФАУ
3. Траурний мітинг у Бабиному Яру. 29.09.1990. Фото М. Куріна. ЦДКФФАУ
- 2, 4, 5. Траурний мітинг у Бабиному Яру. 1989.
Архіви Іллі Левітаса та Якова Канера

Архітектурні конкурси 1965 р.

1. Виставка проектів пам'ятника у Бабиному Яру в Київському будинку архітекторів. 1965.
Архів Еммануїла Діаманта
2. Проект меморіалу в Бабиному Яру художника Бориса Лекаря. 1965.
Архів Еммануїла Діаманта
3. Один із проектів меморіалу в Бабиному Яру. 1965.
Архів Еммануїла Діаманта
4. Проект меморіалу в Бабиному Яру скульпторів Василя Бородая, Валентина Зноби та Івана Зноби, архітекторів Анатолія Ігнащенка і Авраама Милецького. 1965. *Архів Еммануїла Діаманта*
5. Проект меморіалу в Бабиному Яру художників Ади Рибачук і Володимира Мельниченка, архітектора Авраама Милецького (другий варіант). 1965.
Архів Еммануїла Діаманта
6. Михайло Пархомов, Григорій Кипніс, Авраам Милецький, Віктор Некрасов, Леонід Волинський, Борис Бродський, Надія Лазарева (Мирова) і Валентин Селібер (зліва направо) біля Будинку архітекторів після виставки проектів пам'ятника у Бабиному Яру. 1965.
Сайт «Віктор Некрасов»

Проект меморіалу в Бабиному Яру «Коли руйнується світ» художників Ади Рибачук і Володимира Мельниченка, архітекторів Авраама Милецького та Михайла Будилівського (перший варіант). 1965. Фото В. Чупринина, В. Мельниченка

Вшанування пам'яті за часів Перебудови

1. Голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук виступає на мітингу з нагоди відкриття Менори. 5.10.1991.
Фото В. Солов'йова. ЦДКФФАУ
2. Траурний мітинг пам'яті у Бабиному Яру. 29.09.1992.
Фото В. Солов'йова. ЦДКФФАУ
3. Покладання квітів до щойно встановленої Менори. 5.10.1991. *Укрінформ*
4. Траурний мітинг з нагоди відкриття Менори. 5.10.1991.
Архів Іллі Левітаса

БЕЗГЛУЗДА МОЯ НАДІЯ, ОДЯГНЕНА В СУКНЮ ЧОРНУ...

Денис Голубицький
(нар. 04.07.1977)
поет, бард,
переможець літературних
конкурсів і фестивалів

Безглузда моя надія,
одягнена в сукню чорну,
над яром всю ніч яріє,
і місяць над ним як човен
у чорному морі болю
не гасне любові трунок
над яром лаштунки бою,
розстріляний порятунок.
Моя божевільна діво,
спаси хоч дітей, Мір'ям,
мов зірка, холоне диво,
поснувши у ліжках ям.■

У книзі «Мабуть Естер» Катя Петровська розповідає про свою прабабусю, яку називає «Мабуть Естер», так як імені рідні не пам'ятають ... Прабабуся залишилася одна в квартирі на вулиці Енгельса (Лютеранській) в Києві (якщо дослівно німецькою – на вулиці ангелів). Бабусю не взяли з собою в евакуацію, бо вона вже ледь могла пересуватися. Коли і до бабусі дійшло розпорядження: «Всім жителям міста Києва точно в призначений час...», вона відразу почала збиратися. Як вона спустилася вниз? Напевне, допомогли сусіди. Крім німецького патруля в той момент на вулиці Енгельса нікого не було видно. Бабуся пройшла кілька метрів вниз по вулиці ... Її застрелили на місці ...

За єврейською традицією, щоб вшанувати пам'ять померлого, кладуть на могилу не квіти, а камені...

Володимир Кошкін
(20.11.1936–17.01.2011)
доктор фіз.-мат. наук,
професор

Каміння моїх братів і небо моїх сестер,
Тремтіння прізвищ, літер танок перед Вітом....
На вулиці ангелів мешкає бабуся Мабуть Естер...
Цей вересень збожеволів – він згарищем пахне і квітами.
Запізно, запізно, Естер, вступатися за народ.
...Сполюханий вулик вулиці розсипався вмиг.
Була і є Лютеранською стожка на тілі міста,
Шов на тлі неминучості.
Поволі вгадую тінь німецького колоніста.
Німецького?! І німію від збігу лячного.
А вулиця знову збігає в обійми Хрещатика,
хресний торуючи шлях.
На цій найкоротшій найдовшій дорозі
не можна нічого тепер розрізнити,
хіба тільки хлібню на розі.
А я і досі не знаю, куди мені очі діти.
Сховався в мушлі «не-участі»?
Бабусю, бабусю, вступи! Усі, хто там – твої діти...
Не можна летіти, вулице, не можна летіти...
Потрібно спинити той каменеспад, часоспад, болеспад.
Повзи, Лютеранська, повзи!
Ти – вулиця люті, ти – вулиця рани смертельної.
Ім'я твоє розривається навпіл, в бабусиних гасне очах.
Це навіть не сепія, навіть не чорне та біле.
Це вже – поза снами вогких кольорів, поза всесвітом барв.■

Я народився тут, в моїй Україні.
Я є єврей — і не зречусь того.
І від Росії не зречусь — принаймні,
Вона колиска розуму мого.

Ізраїль — то вітчизна моїх генів.
Україна — батьківщина мого тіла.
Росія — в серці, в мозку, у легенях
Назавжди свій відбиток залишила.

І отже трьох батьків я маю — три народи,
Що рівної мірою споріднені мені.
Я їх не зраджу. Навіть при нагоді,
Якщо засперечаються вони.

Боронь нас, Боже, від такого лиха!
Але якщо судився вже двобій,
Не буду я відсиджуватись тихо,
Бо біль всіх трьох — мій особистий біль.

Устану я поміж ворожі клани —
Зірвіть на мене лють свою усю!
Російський я єврей в моїй Україні —
В мене стріляйте — я вас всіх люблю. ■

1995 р.

Ось і пролетіли із вересневим риданням над Бабиним Яром журавлі...

Академіку Національної академії медичних наук України
члену-кореспонденту Національної академії наук України
професору І.М. Трахтенбергу

*Чи міг би хтось хоч вільними словами
Про ті переказати кров і рани,
Які тепер відкрились перед нами?*

Данте. Божественна комедія. Пекло.
Переклад Максима Стріхи

Дорогий Ісааку Михайловичу!

Ось і пролетіли із вересневим риданням над Бабиним Яром журавлі...

Понад Бабиним Яром летять журавлі –
вересневе ридання.
Понад Бабиним Яром летять журавлі –
як надія остання.
Чорні тіні летять у важкій тишині,
у своїй самотині,
понад осінь летять, понад ночі і дні
ці тіла журавлині.

Микола Жулинський
доктор філ. наук,
професор,
академік НАН України,
директор
Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка
НАН України,
м. Київ

Запав давно мені в душу цей вірш «Яр» незабутнього *Мойсея Фішбейна*, який Ви вмістили в свій, наповнений співпереживаючим драматизмом і невтишимим болем у книзі «Бабин Яр. Минуле і сьогодення». Минуле, яке не минає, і сьогодення, яке повинно, нагадує Ви і закликає, повсякчасно застерігати людство від змирення зі страшною катастрофою в історії і європейського народу, і народу українського, і всього людства. А така загроза існує оскільки, іноді лунають голоси, мовляв, чорна трагедія Бабиного Яру, надто важкий моральний вантаж, трагічний і кривавий, який знесилює нашу державну ходу в майбутнє.

Ні, ми не тільки в ту страшну священну суботу 29 вересня повинні за покликом незагамованої гіркої пам'яті скорботно схилити голову над могилами невинно убієнних, але й пробудити у суспільній свідомості пригаслу пам'ять,

**Щоб могли збагнуть хоч наші діти
Вищий смисл тих вересневих днів.**

Автор цих рядків поет *Григорій Фалькович* у поемі «Яд Вашем» свідчить:

**Переддень священної суботи
Стишує хронологічний лік.
На кордоні нашої скорботи
Зупинився сорок перший рік.**

Перечитуючи цю Вашу болісну хроніку переживання трагедії Бабиного Яру, переконуєшся, що неможливо затамувати страждання від рани, яка ятрить людську пам'ять уже вісім десятиліть, і як нелегко Вам відпускати від душі гнів, вимушено притомлювати почуття ненависті до злочинців, втихомирювати біль, який не згасає у Вашому серці від тих трагічних подій чорного вересня 1941 року після повернення до звільненого Києва.

Ваша мета, Ваш громадянський обов'язок полягає, на мою думку, в тому, щоб не згасала людська пам'ять про десятки і сотні тисяч невинних жертв гітлерівського нацизму і щоб ця пам'ять застерігала людство від будь-яких форм і проявів людиноненавистництва, антисемітизму і ксенофобії. Тому Ви повсякчасно, з непоступливою послідовністю і переконливістю нагадуєте в своїх численних статтях і книгах про найстрашнішу сторінку в історії європейського народу – про загибель в ХХ столітті двох третин євреїв Європи. Водночас Ви не забуваєте наголошувати: *«Тільки в нашому багатотрагедальному Києві бузувіри та їхні посібники по-звір'ячому знищили 195 тисяч осіб, у тому числі в Бабиному Яру – понад 100 тисяч, у Дарниці – понад 68 тисяч, у районі Сирецького табору – 25 тисяч, на території Кирилівської лікарні, Києво-Печерської Лаври, Лук'янівського кладовища – близько 2 тисяч осіб. За цими сухими цифрами – невинні жертви, муки, жива людська кров, яка волила до Бога й до всіх нас...»*.

Ця *«жива людська кров»* волає й нині до всіх нас і благає пам'яті й шани. Благає і Вашим голосом, Вашим словом, зболеним від жаху і переживання загибелі шести мільйонів невинних дітей, жінок, стариків.

Згадую Ваші сповідальні тривожні роздуми, Ваші драматичні переживання, народжені трагедією Бабиного Яру, які я «вичитував»-співпереживав у Ваших книгах-спогадах, роздумах *«Запізнілі замітки»*, *«Зупинитися, оглянутися...»*, *«На початку нового віку»*, в першому виданні унікальної книги *«Бабин Яр. Минуле і сьогодення»* 2016 року, яку Ви мені подарували напередодні 75-ої річниці трагедії Бабиного Яру. Саме цій події й пам'яті невинно вбитих Ви й присвятили значну частину своїх спогадів, записів у щоденнику, *«записів на полях»*, газетних і журнальних публікацій. Та найбільша Ваша тривога – це збереження пам'яті жертв Бабиного Яру. Про них поет *Дмитро Павличко* молитовно й скорботно скаже в реквіємі *«Бабин Яр»*:

**Великий Боже, ми з твоєї згоди
Проходимо дорогу в Бабин Яр.
Де смертю ти поєднуєш народи,
Щоб зберегти життя й свободи дар.
Втиши плачі і зойки в темі глибокій
Серця розбиті ласкою вгорни.
Даруй святому праху вічний спокій,
Благословенні, непробудні сні!**

Повільно, неспішно читаю я Вашу драматичну оповідь *«Бабин Яр. Минуле і сьогодення»*. Із особливим інтересом вдумувався я у *«Старі та нові нотатки»* під назвою *«Написано пером...»* Я б перефразував цю назву так: *«Написано болем...»* Зокрема, у записі від 28 червня 2007 року Ви згадуєте про главу Єврейської Ради України *Іллю Левітаса*, який оцінював кількість єврейських поховань в Україні приблизно в сім сотень.

Пам'ятаю і часто згадую мої чи не щомісячні, а то й частіше, зустрічі з Іллею Михайловичем. Він приносив до Кабінету Міністрів України, приносив мені, віце-прем'єр міністру України кожен свіжий номер газети *«Європейські вісті»*, яку він редагував і друкував, розповідав про діяльність створеного ним Фонду *«Пам'яті Бабиного Яру»*, про підготовку до проведення щорічних *«Днів пам'яті трагедії Бабиного Яру»*, в яких і я брав часто участь. Це ж за його ініціативи здійснювалася траурна хода *«дорогою смерті»*,

яка завершувалася мітингом-реквієм біля пам'ятника *«Менора»* та покладанням квітів до Хреста – символічного місця розстрілу і захоронення українських патріотів у Бабиному Яру.

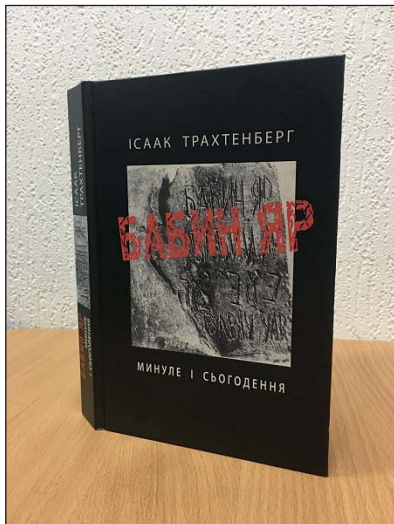
Ви справедливо в своєму прощальному слові назвали людину совісті й обов'язку Іллю Левітаса *«Праведником»*. І це справедливо. Хоча Ілля Михайлович передусім дбав про увічнення пам'яті праведників Бабиного Яру, про тих, хто рятував євреїв Києва від смерті. Саме Ілля Левітас виявив і опублікував прізвища та фотографії 247-ми Праведників Бабиного Яру, саме цей, за словами *Лариси Скорик*, Правдолюбець і Праведник заснував і очолив Фонд *«Пам'ять жертв фашизму»*. А написання і упорядкування ним двох *«Книг пам'яті Бабиного Яру»*...

Згадую, як я розповідав Іллі Михайловичу, який розшукував по всій Україні місця єврейських поховань, про сусіднє з моїм рідним селом село Боремель Демидівського району Рівненської області, в центрі якого німці облаштували гетто. Коли Волинь була у складі Польщі, то в Боремлі мешкало мабуть близько тисячі євреїв. Мало кому із них удалося врятуватися. Постріляли їх німці в ярах над річкою Стир. Ми тоді з Іллею Михайловичем замірялися встановити пам'ятний знак на місці загибелі нещасних жертв гітлеризму, але не встигли. Проте я вважаю, що ініціативу незабутнього Іллі Михайловича про меморіальне відзначення місць єврейських поховань в Україні слід обов'язково реалізувати. Яке холодне і важке це слово *«реалізувати»*. Просто: в кожному районі, в кожній області, в кожному містечку України необхідно ці місця гетто, місця розстрілів, поховань виявити і меморіально увічнити. Гадаю, цю програму мав би взяти до виконання і на контроль Інститут національної пам'яті.

Ви, шановний Ісааку Михайловичу, здається, нікого не оминули вдячним словом-спогадом із тих, хто одним із перших публічно вшанував пам'ять жертв Бабиного Яру, хто емоційно чутливо відреагував образним словом на цей злочин ХХ століття. Це передусім киянин *Анатолій Кузнєцов*, який виріс на околиці Києва – Куренівці. У 1965 році він приніс до редакції журналу *«Юність»* рукопис роману *«Бабин Яр»*, який був там цинічно спотворений при редагуванні, так що обурений автор намірився забрати назад свій рукопис. Але йому роман не повернули, цензура його *«почистила»* і він був надрукований в трьох номерах журналу. Згодом, в 1967 році, вийшов цей твір у видавництві *«Молодая гвардия»* окремою книгою, яка після нових цензурних втручань ледве нагадувала оригінальний твір.

У 1969 році *Анатолій Кузнєцов*, перебуваючи у відрядженні в Лондоні начебто для збору матеріалів для нової книги про *В.І. Леніна*, попросив притулку у Великобританії. Мав письменник із собою презнятий на плівку оригінальний варіант роману *«Бабин Яр»*. Жодного нового художнього твору відтоді *А. Кузнєцов* не написав, лише статтю *«Бабин Яр. 45 років»*, яку завершив такими словами: *«Тут розстріляні люди різних національностей, але тільки євреї вбиті за те, що вони євреї»*.

Ви неодноразово згадуєте прізвища киян: *Віктора Некрасова, Наума Коржавіна, Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Дзюби, Євгена Євтушенка, Василя Гроссмана*. Цій трагедії Бабиного Яру присвятили поезії *Микола Бажан, Павло Тичина, Максим Римський, Сава Голованівський, Абрам Кацнельсон, Леонід Первомайський, Володимир Сосюра, Іван Драч, Дмитро Павличко*.

Ісаак Трахтенберг.
«Бабин Яр.
Минуле і сьогодення»
[нарис, статті,
документи];
ред. **Наталія Данкевич**.
Вид. 2-ге, допов. –
Київ : Авіцена, 2020. –
478, [1] с. : фотоіл.

Вами не забуті **Юрій Каплан, Борис Хандрос, Ада Рибачук і Володимир Мельниченко, Олександр Шлаєн, академіки Микола Амосов і Володимир Фролькіс, Григорій Кінніс, Сергій Комісаренко, Юрій Щербак, Олександр Муратов...** До речі, наш видатний кінорежисер Олександр Муратов у своїй рецензії на Вашу книгу «Бабин Яр. Минуле і сьогодення» згадує процитований Вами в документальній повісті «Кров Бабиного Яру завжди повинна стукати в наші серця» слова Нобелівського лауреата, німецького письменника **Генріха Белля**: *«Щоб ніколи не повернувся фашизм у наші країни, а головне – в наші душі, я б у кожному місті та містечку Європи поставив однаковий пам'ятник, на якому були б висічені страшні слова - символи ХХ століття: Дахау, Освенцім, Бабин Яр. Може тоді цей жах ніколи не повториться!..»*

Тож і ми повинні, згадуючи Іллю Левітаса, який фіксував місця європейських поховань в Україні, поставити пам'ятники жертвам нацизму там, де ці жахливі злочини чинилися, заради того, щоб не забували ні сучасники, ні прийдешні покоління про цю вселенську трагедію ХХ століття. Більше того, щоб і в Україні, і в Європі, і в цілому світі надалі не допускалися прояви ксенофобії та антисемітизму, расової та міжетнічної ворожнечі, бо як Ви справедливо зауважуєте в записній книжці від 20 червня 2020 р., *«тема пам'яті масових жертв антисемітизму та ксенофобії в сучасному світі, на жаль, усе ще далека від того, щоб остаточно зникнути»*.

А в Києві, можливо й у Бабиному Яру, який вже став, за Вашим визначенням, *«символом мучеництва та болю, скорботи й прокляття, пам'яті й безпам'ятства»*, *«символом геноциду й боротьби за те, щоб пам'ять його жертв була увічнена»*, і нині й досі не розпочато будівництво майбутнього Меморіального музею жертв Бабиного Яру.

Ви, шановний Ісааку Михайловичу, цій проблемі – створення Меморіального музею жертв Бабиного Яру стало в останні кілька років надзвичайно гострою проблемою – приділяєте в своїй книзі «Бабин Яр. Минуле і сьогодення» особливу увагу. Про це свідчать Ваші щоденникові роздуми. Там Ви наголошуєте: *«Створення меморіалу дуже важливе для нашої країни»*, поділяючи думку президента України **Володимира Зеленського**, який звернув увагу на те, що *«багато українців носять високе звання Праведника народів світу. Це українці, які часто ціною власного життя рятували євреїв у Голокост»*.

Хочеться вірити, що до 80-річниці трагедії Бабиного Яру відкриється в Києві державний музей Національного історико-меморіального заповідника. Начебто, у державному бюджеті передбачено на цей музей 100 млн грн. Передусім Українська Держава зобов'язана увічнити гідно пам'ять усіх жертв гітлерівського нацизму. Адже саме в Бабиному Яру нацисти знищували передусім євреїв і ромів, але там спочили навіки також радянські в'язні концтаборів, священники, учасники підпілля Організації Українських Націоналістів, переважно мельниківського крила. Тільки в Києві Організація Українських Націоналістів утратила за 1941-1944 рр. 621 члена.

Там, у Бабиному Яру, знайшли свій останній притулок члени Культурної Референтури ОУН відома поетка **Олена Теліга**, її чоловік, бандурист **Михайло Теліга**, журналіст, письменник **Іван Ірлявський**, учасник похідних груп ОУН **Іван Кошик, Наталія Винників**, заарештовані ще в грудні 1941 року редактор газети «Українське слово» **Іван Рогач**, працівники редакції **Орест Оршан-Чемеринський, Петро Олійник** та інші.

Та повторюю, проблеми із будівництвом Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру не тільки не розв'язуються, але й нарастають. Скажімо, до сих пір влада міста Києва не оформила Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» земельну ділянку. Повернуто з великими труднощами будівлю контори колишнього Єврейського цвинтаря, в якій планується розмістити Меморіальний музей жертв Бабиного Яру, але, здається, ремонтно-реставраційні роботи в цій старовинній будівлі ще не завершилися. Та й Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру ще й досі не затверджена українською владою. Адже на території Бабиного Яру і прилеглих до нього пам'ятних місць існує більше 30-и меморіальних знаків, тому комплексна меморіалізація Бабиного Яру, а саме поєднання цих пам'ятних місць і меморіальних знаків у спільний меморіальний комплекс, вкрай необхідна. Ця трагічна сторінка української історії має бути усвідомлена нами, українськими громадянами, світовою громадськістю як важлива складова української історичної пам'яті.

Важливо, що і Ви, і 160 українських євреїв, які мешкають в Україні та в багатьох країнах світу, у *«Зверненні українських євреїв до громадянського суспільства»* рішуче виступили проти російського проекту меморіалізації Бабиного Яру і підтримали український проект комплексної меморіалізації Бабиного Яру, розробленого за дорученням Кабінету Міністрів України:

«Ми вважаємо, що саме український проект меморіалізації Бабиного Яру, який поєднує вшанування жертв Голокосту з іншими – неєврейськими жертвами – включає пам'ять про єврейську трагедію в суцільний історичний контекст і робить її невід'ємною частиною загальноукраїнської історичної пам'яті, має бути втілений у цьому трагічному просторі» («День», 4-5 вересня 2020 р.)

Вашу, шановний Ісааку Михайловичу, книгу «Бабин Яр. Минуле і сьогодення» я вважаю (і не тільки я, а багато-багато громадян України і мешканців інших країн) особливим меморіальним знаком, який увічнює пам'ять жертв Бабиного Яру. Я вітаю Вас із виходом другого, розширеного та доповненого видання цієї антології пам'яті страшною трагедії ХХ століття і щиро бажаю міцного здоров'я і нових творчих звершень. ■

ОУН та УПА: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

Українські та іноземні історики тривалий час полемізують про роль українських націоналістів у подіях Другої світової війни, зокрема у Голокості.

Цього року у видавництві Columbia University Press виходить друком книга американо-канадського історика **Джона-Пола Химки** «Українські націоналісти і Голокост».

Участь ОУН та УПА у знищенні українського єврейства, 1941–1944 роки. Дж.-П. Химка багато років сповідує дуже критичну позицію стосовно українського націоналістичного руху під час війни та наполягає на його дегероїзації.

Влітку російськомовна редакція «Радіо Свобода» у Празі в зв'язку з виходом книги Дж.-П. Химки звернулася до українського дослідника **Віталія Нахмановича** з проханням прокоментувати зазначені проблеми.

Нижче подаємо інтерв'ю **Олександри Вагнер** з В. Нахмановичем.

Віталій Нахманович
пров. наук. співроб.
Музею історії міста Києва,
м. Київ

Олександра Вагнер
редактор
інформаційної служби
«Радіо Свобода»,
м. Прага, Чехія

О.В. – Шановний пане Віталію, почнемо з запитання: Коли ми говоримо про співучасть ОУН-УПА у Голокості, про що конкретно йдеться?

В.Н. – Знаєте, якби цей матеріал виходив на якому-небудь єврейському ресурсі, то розмову можна було б вести в таких рамках. Але мені здається, що читач «Радіо Свобода» – це людина, якій діла мало до Голокосту, але багато діла до України, її історії та героїв. Причому про все це він знає переважно з радянської та сучасної російської пропаганди, які, втім, мало чим відрізняються. Тому я пропоную все ж таки зробити трохи ширший історичний екскурс, який окреслив би контекст проблеми.

У 1917 році внаслідок Лютневої революції припинила існування Російська імперія. Російська республіка, що виникла замість неї, ще мала легітимну правонаступність із імперією. Але ця наступність повністю зникла після Жовтневого перевороту, тим більше що більшовики, які захопили владу, самі декларували цей державно-правовий розрив. А восени 1918 року після поразки в Першій світовій війні припинила своє існування також імперія Австро-Угорська. На руїнах двох імперій почали виникати національні держави, однією з яких була українська. Однак, на відміну від своїх сусідів, українцям тоді не вдалося затвердити свою державність. Більша частина України була захоплена в результаті агресивних війн більшовицькою Росією та її місцевими маріонетками. Український уряд був змушений поступитися Польщі Галичиною та Західною Волинною в обмін на підтримку у війні з Росією. Буковина була окупована й анексована Румунією, а Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини.

Перша світова війна привела до серйозної кризи лібералізму як світогляду та політичної практики. І якщо на землях колишньої Російської імперії перемогу одержав комунізм, то на захід від більшовицької держави стали набирати силу й приходити до влади різного роду націоналістичні рухи. У тому числі й як альтернатива більшовизму, що прагнув розширити сферу свого панування на весь світ. Щодо українців, то поразка Української революції завдала сильного удару по соціалістичних ідеях, під якими виступали її лідери – **Грушевський, Винниченко, Петлюра**. Однією з таких альтернатив став радикальний український націоналізм, який консолідувався в 1929 році в особі Організації українських націоналістів (ОУН). Примітно, що першим лідером ОУН став полковник **Євген Коновалець**, колишній командир Січових Стрільців – ймовірно, найбоездатнішої частини Армії УНР. Січові Стрільці прославилися ще тим, що припиняли всі спроби погромів на підконтрольних їм територіях. Місцеві єврейські громади посиляли делегації із проханням розмістити в їхніх містах і містечках гарнізони саме зі складу Січових Стрільців.

Втім у міжвоєнну добу політичний вплив ОУН, що сповідувала терористичні методи боротьби, був досить обмеженим. На підсоветських землях вони просто не могли розгорнути будь-яку діяльність. А в європейських країнах українці мали можливість брати

участь у легальному політичному житті через свої партії, найбільшою з яких було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) у Польщі. Крім того, в еміграції продовжував діяти Уряд або Державний центр Української народної республіки (УНР) в екзилі. Існував він, до речі, до 1992 року, коли **Микола Плав'юк**, останній президент УНР в екзилі (який від 1979 року до самої своєї смерті 2012 року також очолював ОУН) офіційно передав усі державні регалії першому президентові незалежної України **Леоніду Кравчуку**.

Стан ОУН змінився восени 1939 року після початку Другої світової війни та захоплення Радянським Союзом західноукраїнських земель, коли, з одного боку, діяльність легальних партій була унеможливлена, а з іншого – настрої населення різко радикалізувалися. Але ще до цього, в 1938 році, після цілої серії невдалих замахів, Коновалець був убитий агентом НКВД **Павлом Судоплатовим**. Після цього ОУН очолив близький соратник Коновальця ще з часів Української революції **Андрій Мельник**. Однак молоді члени організації на західноукраїнських землях не прийняли нового керівника, і 1940 року виникла т.зв. «Революційна ОУН», лідером якої був обраний **Степан Бандера** (під час війни вона ще звалася ОУН(сд) – самостійників-державників). Ще один розкол, уже в рядах бандерівців відбувся після Другої світової війни – 1954 року, – коли виникла ОУН(з) – за кордоном. Отже, до сьогодення існує три окремі організації: ОУН або ОУН(м) – «мельниківці», ОУН(р) або ОУН(б) – «бандерівці», і ОУН(з). Тут можна провести паралель із Російською соціал-демократичною робочою партією (РСДРП), що розділилася на партії більшовиків і меншовиків.

Перше збройне формування під назвою «Українська повстанська армія (Поліська січ)» створив практично одразу після початку німецько-радянської війни **Тарас Боровець** (на прізвище **Тарас Бульба**). Ця УПА взагалі не мала стосунку до жодної з ОУН і вважала своїм політичним керівництвом Державний центр УНР в екзилі. Наприкінці 1942 року окремо мельниківцями й бандерівцями на підконтрольній німцям території почали створюватися формування, що теж носили назву УПА. 1943-го року бандерівці почали жорстку політику по централізації всього повстанського українського руху під своїм проводом, і, фактично, у насильницький спосіб приєднали до себе дві інші УПА.

Підіб'ємо підсумки. Український націоналістичний рух виник після поразки Української революції, коли українські землі були захоплені чотирма державами. Це був період загальної кризи лібералізму в Європі, постійної загрози комуністичної експансії, скерованої з Москви, і росту авторитарного націоналізму як відповіді на ці виклики. При цьому до початку Другої світової війни Організація українських націоналістів у політичному житті залишалася на других ролях. Початок війни, по-перше, сприяв росту впливу ОУН на українських землях, по-друге – спровокував її розкол на помірну й радикальну організації, і, по-третє – підштовхнув обидві ОУН до співробітництва з нацистською Німеччиною як єдиною силою, яка теоретично могла забезпечити створення незалежної України. Після того як до кінця 1941 року ця ілюзія зникла, бандерівська ОУН перейшла, практично, у відкриту опозицію до німців, і до середини 1943 року консолідувала партизанські повстанські сили в складі своєї УПА. Українські

партизани вели війну на три фронти: проти німців, радянських військ і партизанів і проти польських партизанів з Армії Крайової (хоча, зрозуміло, при цьому ситуативно змушені були йти на тимчасовий нейтралітет з тими або іншими супротивниками).

О.В. – Щодо участі або неучасті в Голокості, давайте почнемо з того, що Ви маєте на увазі під словом Голокост? Убивство єврейського населення під час Другої світової війни?

В.Н. – А ви знаєте, що в Катині було розстріляно 800 євреїв? Серед 20 тисяч розстріляних польських офіцерів було 800 євреїв. Це теж Голокост? Я тому й запитую, де межі Голокосту? Насправді, є різні визначення Голокосту, і історик, який займається вивченням Голокосту, для себе обирає певне визначення, з ширшими або вужчими межами.

Можна розширювати Голокост взагалі за межі масового вбивства нацистами євреїв і включати в це поняття знищення різних груп: синті та ромів, Свідків Єгови, гомосексуалів, душевнохворих. Такий підхід, наприклад, у Меморіального музею Голокосту в США. А ізраїльський Яд Вашем виходить із вузького визначення – що у випадку Голокосту (Шоа) йдеться лише про євреїв. Через це навіть з'явилася тенденція розділяти Шоа – єврейську Катастрофу, і Голокост – увесь комплекс нацистських масових убивств.

Інший аспект, якого ми вже торкнулися: Голокост – це тільки нацистська антиєврейська політика або всі переслідування та убивства євреїв під час Другої світової війни? Або не всі, а лише ті, що проводилися Німеччиною та її союзниками?

Дуже важливо, з якої загальної перспективи ми розглядаємо ту або іншу подію. Якщо ми говоримо про історію євреїв у XX столітті, то вона має дві ключові точки – виникнення держави Ізраїль і зникнення європейського єврейства. Йдеться не лише про фізичне знищення, а про зникнення одного із центрів єврейської цивілізації. Після Другої світової війни в Радянському Союзі залишалося близько 2 мільйонів євреїв, але єврейська цивілізація була знищена. І це було наслідком цілеспрямованої радянської політики, що проводилася від 1920-х років, починаючи з закриття синагог і завершуючи «боротьбою з космополітизмом».

Я не прирівнюю асиміляцію до газових камер, я просто звертаю увагу на важливість того чи іншого загального контексту. Тому я вважаю, що потрібно розділяти нацистську антиєврейську політику та інші форми переслідування й навіть убивства євреїв. Для А. Гітлера боротьба проти євреїв носила трансцендентний характер. У його картині світу було два полюси: позитивний, творчий, що персоніфікували арійці (до яких належали не одні лише німці), і негативний, деструктивний – євреї. Тому знищення євреїв було, з погляду нацистської ідеології, необхідною умовою побудови ідеальної цивілізації. Причому йшлося не лише про фізичне вбивство євреїв, а про знищення всієї «єврейської» культурної спадщини, до якої Гітлер причисляв і християнство, і лібералізм, і комунізм.

У цьому сенсі нацизм набагато ближче до комунізму, ніж до будь-яких націоналістичних рухів першої половини XX століття.

Йдеться не лише про політичний тоталітаризм. Нацизм, як і комунізм, – це ідеології світового масштабу, у тому розумінні, що кінцевою своєю метою вони ставили побудову «ідеального суспільства» в усьому світі. І нацизм, і комунізм розглядають людську історію як споконвічну боротьбу «світла й темряви», тільки в одних це – арійці і євреї, а в інших – «експлуатовані й експлуататори», а в реаліях ХХ століття – пролетарі та імперіалісти.

І нацизм, і комунізм відкинули традиційну християнську загальнолюдську мораль і замінили її «науковою» мораллю, яка передбачала принципово різне ставлення до «своїх» і «чужих». Усе це разом і породило Голокост, Голодомор, і всі інші масові вбивства й переслідування, здійснені нацистським і радянським режимами.

У цій перспективі Голокост – це вся сукупність антиєврейської політики нацистської Німеччини, яка почалася з обмеження прав євреїв, конфіскації їх майна, погромів, переселення в гетто й планів виселення з Європи («мадагаскарський проєкт»), а закінчилася масовими розстрілами й таборами смерті.

Зрозуміло, що в такому Голокості УПА ніяк не могла брати участь, просто в силу того, що УПА з німцями була в напружених, скажемо м'яко, стосунках. І якщо якісь підрозділи УПА вбивали євреїв, то це не є частиною Голокосту в такому розумінні.

При цьому в нас немає свідчень про цілеспрямовані вбивства євреїв Українською повстанською армією. Була антипольська акція на Волині, яку теж треба розглядати в контексті довгої українсько-польської війни, яка почалася ще після Першої світової. Те, що під час таких акцій убивали євреїв, які жили в польських селах, факт відомий. Але в нас немає жодних документальних свідчень того, що УПА здійснювала цілеспрямовані вбивства євреїв. Втім євреїв уже, практично, не залишалося в тих місцях, де діяла УПА. Йдеться ж про 1943 рік, коли німці вже майже всіх убили.

Польський історик **Гжегож Мотика**, який досліджував діяльність українських націоналістів до всього цього ажіотажу і який, скажемо м'яко, досить критично настроєний щодо УПА й взагалі до українського національного руху, оцінював кількість єврейських жертв УПА приблизно в 1 тисячу осіб. Тобто приблизно стільки ж, скільки совети поклали в Катині. А все інше – це вже від лукавого.

Щодо інших форм співучасті саме в Голокості. Насамперед, йдеться про тих членів ОУН, які йшли працювати в німецьку поліцію. Йшли вони туди з тих самих причин, що й у створюванні німцями адміністративні органи або в підцензурну пресу. Це розглядалося як можливість якось впливати на ситуацію хоча б на місцевому рівні, а при загальній зміні політичної обстановки – мати свої збройні формування. Зрозуміло, що коли ця поліція залучалася до розстрілів або депортацій євреїв, вони в цьому брали участь. Їхнє бажання або небажання тут значення не мало. Якщо ти пішов служити в поліцію – ти виконуєш усі накази. Якщо поліція використовується для цих цілей, то і тебе використовують для цих цілей.

Тобто це не були акції, ініційовані членами ОУН, хоча, звичайно, це не знімає відповідальності з тих, хто брав у них участь.

Третій аспект – це погроми початку німецько-радянської війни. На колишніх польських територіях пройшли десятки погромів різного ступеня інтенсивності, з більшою або меншою кількістю вбитих. Але тут у кожному

окремому випадку треба дивитися, як вони починалися, хто їх ініціював, хто їм протистояв, хто в них брав участь. Варіанти були абсолютно різні. Але в цілому є німецький підсумок цього погромного руху.

Перед початком війни було розпорядження з Берліна службам безпеки – інспірувати т.зв. «акції самоочищення», як вони це називали, з боку місцевого населення. У такий спосіб прагнули руками місцевого населення розв'язати єврейське питання. На початку серпня 1941 року в одному зі зведених звітів німці підбили підсумок цієї діяльності. У ньому констатувалося, що вся ця політика результату не досягла. Тобто погроми в сенсі тих цілей, які ставили перед собою німці – повного знищення євреїв, мали мінімальний результат. Відбулося тільки два погроми з відносно великою кількістю жертв, усе інше не відповідало їхнім очікуванням. Не випадково саме в серпні 1941-го німці перейшли до цілеспрямованого тотального розстрілу євреїв на всіх окупованих східних землях.

О.В. – А що стосується Львівського погрому, чи можемо ми говорити, що в ньому брала участь ОУН або її представники?

В.Н. – ОУН як організація точно не брала в ньому участі. Може йтися про окремих членів ОУН або тих, хто потім став членом ОУН. Я не бачив жодного достовірного документа, який би показував, що львівський погром був організований ОУН або українським штурмовим батальйоном «Нахтігаль», що входив до складу спеціальних сил абвера.

О.В. – А чи можемо ми говорити про співучасть у цьому випадку?

В.Н. – Якщо й можемо, то знов-таки йдеться про якихось окремих людей, тобто на рівні ОУН як організації про таку співучасть говорити неможливо. Львівський погром – це була організована німецька провокація, з відкриттям в'язниць, з виносами трупів людей, розстріляних НКВД перед втечею з міста, причому змушували виносити трупи саме євреїв. Таку технологію німці використовували й в інших містах, де були в'язниці, у яких залишалися розстріляні советами.

Справа в тому, що радянська міфотворчість залишила нам у спадщину два грандіозні міфи про участь українських націоналістів у Голокості. Перший – про те, що львівський погром організував і провів «Нахтігаль» (тобто бандерівці), другий – що розстріли в Бабиному Яру організував і провів Буковинський курінь (тобто мельниківці). І те й інше – брехня, причому виготовлена для конкретних політичних цілей.

У випадку «Нахтігаль» мова йшла про дискредитацію колишнього німецького командира батальйону **Теодора Оберлендера**, який у 1953 році був призначений у ФРН міністром у справах біженців. Міф же про Буковинський курінь був пов'язаний з Мінським процесом 1986 року, на якому колишніх членів куреня обвинувачували в знищенні Хатині. Спроби пожвавити ці міфи тривають дотепер, у тому числі, на жаль, і з боку деяких несумлінних істориків.

З іншого боку, це жодним чином автоматично не спростовує факти участі тих або інших формувань, конкретних людей або структур в інших погромах або розстрілах. Але це щоразу треба вивчати окремо.

Доля українських націоналістів

1. Іван Рогач, редактор газети «Українське слово», розстріляний взимку 1942 р. *Фундація ім. О. Ольжича*
 2. Олена Теліга, українська поетеса, зі своїм чоловіком Михайлом. Розстріляні у Бабиному Яру. *Фундація ім. О. Ольжича*
 3. Розповсюдження нового числа газети «Українське слово». 4.10.1941. *МІК*
 4. Олег Кандиба (Ольжич), провідник ОУН(М) на Україні, загинув у концтаборі Заксенгаузен. *Фундація ім. О. Ольжича*
 5. Дмитро Мирон (Орлик), провідник ОУН(Б) на Осередньо-Східних Українських Землях, убитий у Києві 1942 р. під час втечі із в'язниці. *ЦДАГОУ*
 6. Написи на стінах камер тюрми поліції безпеки та СД. Листопад 1943. *ГДА СБУ*
 7. Учасники Першої похідної групи ОУН у Києві. 1941. *Фундація ім. О. Ольжича*
- (Фотоматеріали Мультимедійного інтерактивного проекту «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»)

О.В. – Якщо ми визнаємо, що якісь окремі члени ОУН є співучасниками Голокосту, чи можемо ми говорити, що ОУН як організація є співучасником Голокосту?

В.Н. – У такому контексті, безумовно, ні. Організація може бути співучасником злочину, якщо рішення про цей злочин ухвалене на рівні організації. Участь окремих членів організації в злочині робить злочинцями їх особисто, але, якщо на це не було прямої санкції, вказівки або хоча б дозволу, то очевидно, що це не перетворює організацію на злочинну. Інакше нам довелося би визнати злочинними всі держави, адже серед їхніх громадян завжди є і будуть злочинці.

О.В. – У мене є ще один аргумент. Ми знаємо, що існує текст, який був складений ОУН(Б). Це вказівка для членів організації про поведінку на випадок війни. І в ньому мова йде про те, що «євреї є нашими ворогами», поряд з іншими національностями.

В.Н. – Євреї, поляки й росіяни. Так.

О.В. – Чи можемо ми на підставі такого роду документа стверджувати, що це була цілеспрямована політика організації відносно цих груп населення, їх знищення?

В.Н. – А там написано – «знищувати»?

О.В. – Ні.

В.Н. – Якщо Ви читали цей документ, то там написано: «асиміляція євреїв виключається». Ми зараз говоримо про те, чи була бандерівська ОУН зразка початку німецько-радянської війни антисемітською організацією? Так, була. Але від цього немає прямого кроку до відповідальності за Голокост.

Вище я вже говорив про глибокі відмінності між націонал-соціалізмом і авторитарним націоналізмом першої половини ХХ століття, включно з фашизмом.

Ключова з них у тому, що останній не носив «месіанського характеру» і не прагнув облаштувати увесь світ. Його ціль була обмежена своєю нацією й своєю державою. Зрозуміло, кордони цієї держави могли включати й землі інших народів. Це могла бути навіть імперія із заморськими володіннями, як та, яку прагнув створити в Африці Б. Муссоліні, натхненний римською історією Італії. Але, у будь-якому випадку, ця держава мала кордони, а ворогами її – справжніми або уявними – були ті, хто заважав їй розбудувати, виходячи із власних національних інтересів. Євреї могли розглядатися або не розглядатися як вороги такої національної держави, але вони не ототожнювалися із самим «світовим злом».

Відповідно, і антиєврейська політика не носила такого непримиренного характеру.

Наприклад, в Угорщині за *Хорти* євреям було заборонено служити в армії (крім робочих батальйонів). Були й інші обмеження, що стосуються трудової зайнятості та змішаних шлюбів. Але поки німці не окупували Угорщину навесні 1944 року, нічого страшного з угорськими євреями не відбувалося.

Євреї після 1938 року були обмежені в цивільних правах у фашистській Італії, але італійці не тільки не вбивали євреїв, але навіть не давали це робити німцям у своїх окупаційних зонах. Звісно, абсолютно інша ситуація виникла після того, як 1943 року німці окупували Північну Італію й Муссоліні перетворився на їхню маріонетку.

Бандерівська ОУН у своїй національній політиці виходила з того, що поляки прагнуть до включення українських земель до польської держави, росіяни – до радянської, а євреї підтримують Радянський Союз з ідеологічних міркувань.

Ми зараз не обговорюємо, наскільки в принципі адекватна така оцінка політичної позиції цілих народів. Але ж то був світ, у якому расовими, класовими й національними категоріями мислили не одні лише Гітлер, *Сталін* або Муссоліні. Ці категорії виникли ще в XIX столітті, і відмінність полягала лише в тому, хто які висновки з них робив.

О.В. – Деякі європейські, і ширше – західні – історики стверджують, що ситуація, якщо ОУН була співучасником, або якісь окремі члени ОУН були співучасниками Голокосту, говорить про те, що необхідно забрати з вулиць українських міст імена Бандери, Шухевича, оскільки йдеться все ж таки про людей, що мали стосунок до організації, яка була антисемітською і окремі члени якої були співучасниками Голокосту. Ви згодні з цим?

В.Н. – Це вже питання не історії, а історичної пам'яті, питання про символи. Вулиці називаються іменами тих, хто боровся за незалежність України. Адже йдеться не тільки про Бандеру, а про десятки, сотні різних людей.

Історична пам'ять – це завжди певний міф, а це значить, що ми беремо з історії тільки те, що сьогодні потрібно для масової свідомості. Це вчений може копірситися, шукати деталі біографій, подій і таке інше. У масовій свідомості в найкращому випадку зберігається чверть із того, що ми вчили в школі. Але ж у школі не вчать: це були класні хлопці, вони євреїв ненавиділи й усіма силами їх знищували, і тому ми їх ушановуємо. У школі вчать, що це були люди, які боролися за незалежність України від советів, від німців, тому ми їх поважаємо, за це їх вшановуємо.

Давайте подивимося на інші країни. Хіба всі ці герої боротьби за незалежність – *Макавеї, Жанна д'Арк, Мінін і Пожарський* – боролися за ліберальні демократичні держави? Хіба вони діяли винятково мирними методами, як *Махатма Ганді*? Зрозуміло, що ні.

Це були люди свого часу, вони сповідували політичні цінності та діяли засобами свого часу.

Але нікому ж не спадає на думку скидати їх з п'єдесталів. Не тому що сьогодні ми розділяємо всі їхні цінності або виправдовуємо всі їхні методи, а тому, що ми цінуємо їх як символи боротьби за національну незалежність.

О.В. – Отут, мені здається, є певне протиріччя. В українській історії можна знайти міфи про боротьбу за незалежність якихось представників, які не мали відносини до вбивств. Тут боротьба за незалежність, звичайно, є аргументом, але існує при цьому паралельно й та історія, яка в нас є.

В.Н. – Ви дуже інструментально ставитеся до цього питання. Ви вважаєте, щодесь сидять розумні люди і вигадують: кого б нам обрати – Петренка чи Сидоренка. Нумо перевіримо їхні біографії і зробимо з них героїв. Історична пам'ять так не створюється.

Історична пам'ять складається природнім шляхом. Бандеру вигадали не *Ющенко* і не *В'ятрович*, Бандера вже був. І *Шухевич* уже був до них. Між іншим, Бандеру значною мірою «вигадав» Радянський Союз, тобто з Бандери героя не в останню чергу зробив Радянський Союз, як у свій час із Петлюри й Мазепи. Росія і Радянський Союз цілеспрямовано та абсолютно свідомо створювали зі своїх ворогів героїв. І створили. Ви можете із цим погоджуватися або проти цього боротися, але боротися – це значить, що ви встаєте на бік тих, хто бореться з незалежністю України.

І ще. Хто з тих, що виступає проти глорифікації Бандери або Шухевича, пропонує альтернативні варіанти героїв боротьби за незалежність України, зокрема від Радянського Союзу і Росії? А хто з них протестував, коли тут усе було заставлено лєнініми й урицькими, комінтернами та карлами марксами? Я щось не чув жодних пропозицій і протестів. Отже, на перевірку це все прокремлівська демагогія, якщо вже ми переходимо від історії до історичної пам'яті та сучасної політики.

Я би прагнув чітко розставити акценти.

У XX столітті головним ворогом України був тоталітарний Радянський Союз та правлячий у ньому комуністичний режим. Він захопив більшу частину України і насильно включив її до свого складу. Він цілеспрямовано вбив мільйони українців під час штучного Голодомору, а інші мільйони розстріляв і заморив у концтаборах.

Він привів на українську землю Другу світову війну, яка коштувала Україні нових мільйонів жертв, у т.ч. півтора мільйонів євреїв. Він депортував кримських татар і сотні тисяч представників інших народів. Він захопив решту українських земель і проводив по всій Україні політику жорсткої асиміляції та придушення будь-якого вільнодумства. Сьогодні головним ворогом України є прямий і відкритий спадкоємець Радянського Союзу – путінська Росія, яка також прагне до знищення української державності та повернення сюди диктатури і насильства.

І тому абсолютно очевидно, що в такій ситуації національними героями України будуть усі ті, хто в різні часи боровся за її незалежність від Москви. ■

«ТАК, МИ ЗНАЄМО, ХТО ТАКИЙ СТАЛІН...»

Василь Ткаченко

доктор історичних наук,
професор,
головний науковий співробітник
Інституту всесвітньої історії
НАН України,
м. Київ

Кожен національний наратив – «загальноприйняте» уявлення про своє історичне минуле – покоїться на ряді засадничих положень. Вони являють собою своєрідні «наріжні камені», що кладуться у підмурівки архітектури усієї подальшої текстової конструкції. На нашу думку, до такої категорії належить така собі скромна фраза із виступу Володимира Путіна на неформальному саміті СНД 20 грудня 2019 року: *«Так, ми знаємо, хто такий Сталін, так, ми дали йому свої оцінки»*. І далі – жодного слова про які ж оцінки йдеться, і хто такий Сталін і що таке сталінізм як феномен у розумінні діючого президента Росії. А між тим у наступному реченні президента думка відразу ж спрямовується в зовсім в інше річище: *«Але думаю, що фактом залишається та обставина, що саме фашистська Німеччина напала 1 вересня 1939 року на Польщу, а 22 червня – на Радянський Союз»* [7].

Такий понятійний перепад викликає низку запитань. Хіба ж напад Німеччини знімає відповідальність Сталіна і його оточення за встановлення тоталітарного режиму, що за характером масових репресій не поступався нацистському Третьому рейху? А до того ж – звідки така послідовність викладених подій: після нападу на Польщу 1 вересня 1939 року, як виявляється, відбувся напад на СРСР 22 червня невідомо якого року (дата року у виступі Путіна не вказується). А куди ж дівся напад СРСР на Польщу 17 вересня 1939 року й спільний парад двох фактичних союзників – Німеччини й СРСР – у Бресті 22 вересня 1939 року?

Щоправда, у підсумковій статті Путіна в американському журналі The National Interest від 18 червня 2020 р. ці упущення уже було дещо підправлено додатковою характеристикою сталінського режиму: *«Сталін і його оточення заслуговують багатьох справедливих звинувачень. Ми пам'ятаємо про злочини режиму проти власного народу і про жакіття масових репресій»*. Однак і на цей раз методика викладу матеріалу принципово не змінилася – після кожного «так» тут же подається «однак»: *«Повторю, радянських керівників можна звинувачувати багато в чому, але не у відсутності розуміння характеру зовнішніх загроз. Вони бачили, що Радянський Союз намагаються залишити один на один з Німеччиною і її союзниками, і діяли, усвідомлюючи цю реальну небезпеку, щоб виграти дорогоцінний час для зміцнення оборони країни»* [11].

Знову важливе запитання зависає в повітрі: чому держави світу намагалися залишити СРСР один на один із Німеччиною? Чому не вірили радянським керівникам і не вбачали в СРСР надійного партнера? У грудневому виступі на саміті СНД пояснення з боку Путіна було простим і однозначним: *«в основі всього, що я наразі показав, безумовно, лежить патологічна русофобія»*, оскільки *«і в минулому, і нині лякають Росію. І царською, і радянською, і сучасною – нічого не змінюється»*. Однак у червневій публікації в американському журналі тема русофобії була вже дещо приглушена. Не виключено, що довелося враховувати неприйняття цієї думки американською аудиторією.

Судячи з усього, повністю замовчати проблему особистості Сталіна і сталінізму як суспільного феномену в американському інформаційному просторі президенту РФ було просто неможливо. Але й зосереджуватися на феномені «сталінізму», очевидно, теж було не з руки. І цей момент, в контексті Другої світової війни, як на мене, заслуговує на більш детальний розгляд.

Сталінізм і міф про Велику Вітчизняну війну

Пам'ять про трагічні і героїчні події 1941–1945 років увійшли в наратив радянського колективного минулого як «Велика Вітчизняна війна». Уже за радянських часів історичне минуле стало набувати системної форми поєднання різноманітних фреймів (від англ. *Frame* – рамка, каркас, кадр) – відпрацьованих і схематизованих структур, покликаних передавати комплекс знань про щось. Відповідно до технологій фрейму, «спрямлений» і «очищений» від незручних деталей наратив Великої Вітчизняної війни за часів *Микити Хрущова* й *Леоніда Брежнєва* виявився настільки ефективним, що став уже зримо «затмрювати» собою мало не сакральний для більшовиків образ Жовтневої революції 1917 року, перебираючи на себе тим самим роль основоположного національного міфу-засновника – так званого «гранднاراتиву». Досить переконливо процес цієї трансформації описує *Ольга Малинова* у своїй книзі «Актуальное прошлое» [5].

Такий поворот у трактуванні історії часів Хрущова–Брежнєва особливо показовий на фоні досить скромного відзначення Дня Перемоги при Йосипові Сталінові. Як це не дивно на перший погляд, але у перші повоєнні роки практичні заходи влади по вшануванню пам'ятної дати Перемоги не відзначалися особливим розмахом. Дослідники пояснюють цю стриманість побоюванням правлячої верхівки за долю режиму, на який могла бути покладена відповідальність за масштаб людських і матеріальних втрат. Тож доводилось більше вдаватися до політики «закручування гайок». У цілому день Перемоги після 1945 року не відзначався парадом на Красній площі, і від 1948 до 1965 року він навіть не був вихідним днем [3, с. 90–105].

Та вже з середини 1960-х років Велика Вітчизняна війна перетворилася в Радянському Союзі у ключову ланку офіційного наративу, навколо якого вибудовувалася головна сюжетна лінія: народжений Жовтневою революцією радянський лад, громадянська війна, неп, індустріалізація, колективізація і боротьба з «класовими ворогами» – все це у загальному підсумку й забезпечило, мовляв, перемогу над фашизмом. Офіційно велич Перемоги виправдовувала всі більшовицькі злочини, здійснені після Жовтневого перевороту 1917 р. Задля утвердження цього наративу були задіяні величезні пропагандистські зусилля, що втілювалися у солідну інфраструктуру колективної пам'яті, створену почасти в хрущовський, а здебільшого в брежнєвський період правління.

У підсумку з'ясувалося, що після банкрутства наративу про вступ країни в епоху комуністичного будівництва Велика Вітчизняна війна виявилася чи не єдиним елементом колективного минулого, найбільш зручним для політичного конструювання позитивного образу СРСР. Навіть після розпаду СРСР жодна політична сила Росії не ставила під сумнів значення створеного за технологіями фреймів наративу про війну на відміну від України, де оцінка подій Другої світової війни й донині залишається предметом гострих обговорень.

Мова не йде про якусь особливу пристрасть українців до наукових диспутів. В Росії, як на те, також відчувається гостра необхідність коригувати усталені образи війни з урахуванням знань про тіньові сторони радянського життя, що стали надбанням гласності в роки перебудови.

Адже неможливо ізолювати сам факт перемоги від історичного контексту, в якому ця Перемога здобувалася: йдеться й про роль Сталіна у перемогах і поразках, й про практику масових репресій, і про політику СРСР щодо Європи напередодні й після війни. І тут велич Перемоги не дає індульгенції здійсненим сталіністами злочинам, що кидають густу тінь на можливість встановлення безумовного консенсусу щодо витоків і характеру Другої світової війни.

Щоб зарадити ситуації й зберегти позитивний за радянськими мірками наратив про війну, на повну силу були задіяні державні органи Російської Федерації. Щоправда у 1990-х і у 2000-х роках ця проблема вирішувалася по-різному. Усвідомлюючи цінність пам'яті про війну, «команда *Б. Єльцина*» прагла зображати війну як подвиг народу, але жодним чином не як заслугу комуністичної партії й радянської держави. Тим самим ідеологи Єльцина вже не інтерпретували репресії як «окремі перегини». Переоцінка «радянського експерименту» дала можливість акцентувати увагу на стражданнях народу, що виявився жертвою не лише гітлерівського нацизму, але й нелюдського сталінського режиму. Отже, як випливало із цієї інтерпретації, Перемога була здобута не стільки завдяки, скільки всупереч радянській системі.

Тим часом велику увагу стали приділяти воєнним парадом в честь дня Перемоги. До 1965 р. такими парадом відзначалися лише ювілеї Перемоги, а щорічні воєнні паради відбувалися 7 листопада – це мало б підкреслювати зв'язок між перемогою над нацистською Німеччиною і Великою Жовтневою революцією. Останній радянський парад 9 травня відбувся в 1990 р. на відзначення 45-тої річниці Перемоги. Більше того – у 1993 і 1994 роках урочистості з нагоди Дня Перемоги були перенесені в новий меморіальний комплекс на Поклінній горі. Однак згодом виявилось, що в ситуації все зростаючого конфлікту між Єльциним і Верховною радою центр міста, що завжди традиційно асоціювався із владою, опинився в розпорядженні ліво-комуністичної опозиції. Після обстрілу Білого дому, в наступному 1995 р. в процесі підготовки відзначення 50-річчя Перемоги адміністрація Єльцина визнала за благо повернути парад на Красну площу. Однак це не змінило ідеологічної складової урочистостей: в досягненні перемоги вирішальну роль віддавали народу, його характеру, але не радянському ладу.

Тим часом опозиція заповзялась організовувати свою альтернативну ходу від Білоруського вокзалу до Луб'янки. Реагуючи на це, влада стала активно використовувати тему фашистської загрози, взявши на озброєння вираз «червоно-коричневі». Це мало б вказувати на спільну «тоталітарну» природу комунізму і фашизму. Більше того – в жовтні 1993 р. Борис Єльцин у своєму зверненні до громадян Росії назвав розстріл Білого дому у Москві придушенням «збройного фашистсько-комуністичного заколоту в Москві» [2].

Згодом ці характеристики набули широкого розголосу, коли противники влади як зліва, так і справа зображалися представниками єдиної небезпечної сили, якій слід протистояти будь-якими засобами. Опозиція у відповідь звинувачувала владу у насаджуванні «демофашизму». Врешті-решт «обидві сторони, використовуючи термін «фашизм» для конструювання образу противників, вживали їх досить довільно» [5, с. 95].

За відсутності консолідованої точки зору щодо колективного минулого, поєднання різноманітних фреймів відповідно до поточної кон'юнктури стало чи не оптимальним рішенням для білякремлівських спічрайтерів. Так, з приходом до влади **Володимира Путіна** в Росія взяла курс на часткову реабілітацію радянської спадщини, проте не відштовхувалась від Жовтня 1917 р., а вже в рамках «тисячолітньої історії». Генеалогія сучасної російської державності стала вибудовуватися за принципом *a la carte* (згідно з меню) із апеляцією до тих чи інших історичних епізодів. За цієї технології образ Великої Перемоги виявився унікальним ресурсом, котрий, однак, було важко вписати у якийсь узагальнений наратив. Так, з одного боку, критичний наратив Єльцина так і не був дезавуований: і Путіну, й Медведеву доводилося використовувати пам'ять про Велику Вітчизняну війну у своїх виступах, час від часу дистанціюючись від радянського минулого, а то й засуджуючи його. З другого боку, прославляючи Велику Перемогу, офіційним особам доводилося стримувати критичну інтерпретацію подій того часу. Зазвичай офіційні промови з приводу урочистостей будувалися навколо чотирьох усталених фреймів: 1) данина пам'яті жертвам війни; 2) вдячність ветеранам і кроки щодо їхньої матеріальної підтримки; 3) міркування щодо спадкоємності поколінь; 4) констатація політичних уроків війни. У підсумку все завершилося тим, що Росії приписується роль чи не єдиної хранительки історичного досвіду, вистражданого за роки воєнного лихоліття.

Найважливішим стало те, що Путін настирливо прагнув використати пам'ять про Велику Вітчизняну війну задля конструювання російської ідентичності, що подала з «історичної Російської держави». За умов домінування державницького наративу Велика Перемога віднині представляється як свято національної єдності, що згуртовує росіян незалежно від різниці поколінь і наявних ідеологій. Пам'ять про війну, звільнена від тягаря комуністичної спадщини, розглядається як безцінний матеріал для ілюстрації змужніння національного характеру, але не на основі радянського ладу, а на ґрунті «тисячолітньої» історичної спадкоємності. Тобто владна еліта усвідомлено почала використовувати «зручні» фрагменти колективного минулого, де міф про війну виконує функцію «міфу про походження» – того історичного моменту, коли нація врешті-решт кристалізувалася у своїй «сучасній формі».

Показово, що під час третього терміну президентства Володимира Путіна (7 травня 2012 – 7 травня 2018) провідною ідеєю в його виступах стало уславлення патріотизму, підкреслювалась єдність «багатонаціонального» російського народу та акцентувалася увага на тому, що це є спільне свято народів Росії й країн СНД. При цьому тема пам'яті про війну в контексті країн Східної Європи нині вже не афішується: вона задекорована загальними словами про «звільнені народи Європи», про «подвиги антифашистського спротиву». Час від часу належна данина віддається згадкам про союзників антигітлерівської коаліції. У деяких випадках нагадування про події війни супроводжується міркуваннями про значимість «історичного примирення між Росією і Німеччиною». Стосовно прибічників української Революції гідності кремлівські ідеологи стали вживати епітети «нацистсько-бандерівська банда». А що вже після анексії Криму, то у виступах Путіна на повну силу зазвучала тема Росії як «великої країни». Тут головне

завдання полягало в тому, щоб «застовпити» кордони там, де це видається політично доцільним [5, с. 106–114].

Та чи не найбільшою проблемою для Володимира Путіна стало визначитись із персоналією Йосипа Сталіна. Висловивши на початку 2000-х рр. готовність частково реабілітувати радянське минуле, кремлівська влада опинилася перед необхідністю реагувати на періодичні запити щодо повернення імені Генераліссимуса у історичну пам'ять вдячного російського народу. Разом з тим, зазначає Ольга Малинова, позиція Путіна з цього приводу від самого початку була ухильною. З одного боку, він нібито нічого не мав проти обговорення цієї теми в інформаційному полі країни. З другого боку, він не вітав перейменування Волгограду у Сталінград. Дмитро Медведев виявився більш послідовним у ставленні до фігури Сталіна: «не зважаючи на те, що під його керівництвом країна добивалася успіхів, те, що було зроблено по відношенню до власного народу, не може бути прощено» [6].

Напрошується думка, що зберігаючи офіційно прихильність до демократичних цінностей, російська влада тривалий час не наважується відкрито героїзувати політику, що здійснив масу злочинів проти власного народу. Хоча підспудно «стара гвардія» в особах мера Москви **Юрія Лужкова**, спікера Ради Федерації **Валентини Матвієнко** та віце-прем'єра **Дмитра Rogozіна** час від часу ставили питання про «повернення» імені Сталіна в суспільно-політичне життя країни. І це приносило свої плоди, принаймні закладалися передумови для такого повернення. У квітні 2014 р. після кількох невдалих спроб було все-таки ухвалено закон, що доповнював Кримінальний кодекс РФ статтею, караючою за «реабілітацію нацизму». Характер закону засвідчує, що він задуманий як інструмент залякування, що обмежує діапазон інтерпретацій історії воєнних часів до офіційно схвалених.

Вищесказане можна звести до загального підсумку: символ Перемоги було «віддалено» від негативної пам'яті про сталінський режим (масові репресії, помилки першого періоду війни, непомірно висока ціна деяких воєнних успіхів тощо). А це вже призводить до певної «смісловій інфляції» Перемоги, що ослаблює її значимість перед викликами громадськості та професійних аналітиків – як вітчизняних, так і зарубіжних.

Сталінізм як феномен

Ситуація, як бачимо, складається патова: як каже французька приповідка – «мертві хапають за ноги живих». Незримий образ Сталіна все ще витає над правлячим класом Росії. А той, в свою чергу, в душі колишньої компартійної бюрократії докладає всіх зусиль, щоб нівелювати самий термін «сталінізм» і витиснути його із суспільно-політичної думки країни. Тактика не нова, але іншої поки що не придумали. Згадується, як ще після XX з'їзду КПРС лідер італійських комуністів **Пальміро Тольятті** висловив слушну думку про радянських керівників: вони прагнуть звалити всю відповідальність за сталінізм на одного Сталіна, але не допустити жодним чином використання терміну «сталінізм».

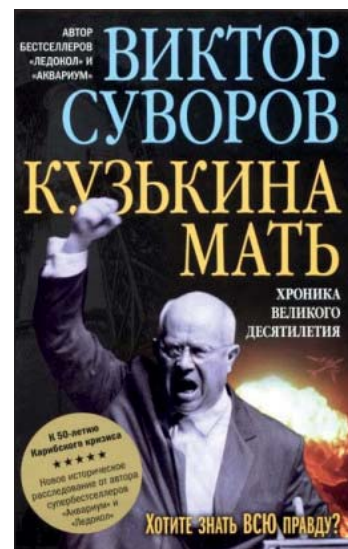
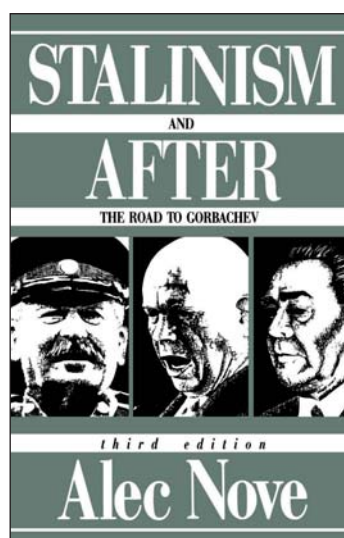
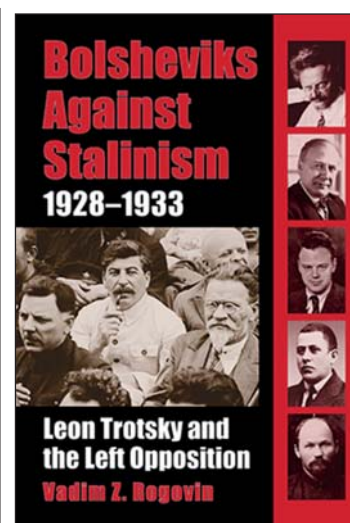
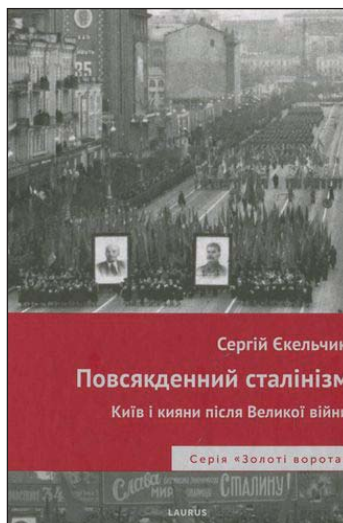
Тактика «засудження і відмежування» від постаті Сталіна в рядах радянської бюрократії теж зазнала певної трансформації: коли спочатку увага акцентувалася на тираничному характері «вождя всіх часів і народів», то згодом

стали все більше нарікати на збіг історичних обставин, перед якими, мовляв, безсилою стає будь-яка особиста чи колективна політична воля. Йдеться насамперед про промислову й культурну відсталість царської Росії, про соціальне і політичне виснаження країни після громадянської війни, про крах надій на світову революцію, про зовнішню загрозу. Одним словом, мовляв, форс-мажорні обставини не залишали іншого виходу, як піти по шляху встановлення режиму одноосібної влади. А сам факт здобутої у війні Перемоги і є найкращим підтвердженням правильності обраного шляху. Коли прийняти цю парадигму, то залишається нез'ясованою низка запитань: 1) чи був сталінізм історично неминучим?; 2) у якій мірі його економічні, політичні й ідеологічні особливості мали коріння в історії царської Росії?; 3) наскільки ці особливості були продовженням політичних й ідеологічних тенденцій більшовизму?; 4) чи збереглися ці особливості після смерті Сталіна і в чому конкретно вони проявляються?

Часи горбачовської перебудови були досить продуктивним періодом переосмислення проблем тієї глибокої суспільної кризи, що спіткала СРСР. Чи не найгостріший дискурс було розгорнуто навколо проблеми усвідомлення економічних, соціальних і політичних структур, що породили сталінізм і пов'язали його із командно-адміністративним управлінням. Головними темами суспільного дискурсу були такі: Чи витoki тоталітаризму лежать в теорії марксизму, чи це – закономірний наслідок еволюції «особливого шляху» російського самодержавства? Командно-адміністративна система управління є наслідком особистої волі Сталіна чи це – закономірний етап на шляху бюрократизації управлінських схем, притаманних тій чи іншій країні? Остаточного вирішення цих проблем, судячи з усього, не було досягнуто й до наших днів ні в публіцистиці, ні в науці. Та й навряд чи це можливо в найближчій перспективі, коли й сьогодні для 70 % росіян образ Сталіна асоціюється з ефективним менеджментом. А до того ж у всьому світі простежується згортання демократичних процесів і все ширше впроваджується система державного контролю й маніпулювання широкими масами населення. Отже, складається враження, що вітер історії наразі подув не в паруси демократичних країн.

Тож для осмислення феномену «сталінізму» слід звернутися до фундаментальної монографії російського професора **Віктора Макаренка** «Бюрократия и сталинизм» [4]. Книга була видана накладом у 50 тисяч екземплярів – цифра фантастично-неймовірна як на наші часи. Вибір нами цього джерела мотивувався не в останню чергу тим, що в книзі проблеми сталінізму розглядаються по-суті: як історико-філософська проблема, що не пов'язана безпосередньо з кон'юктурою нинішньої путінської Росії. Бо й сам Володимир Путін наприкінці 1980-х ще працював на ниві, так би мовити, «культпросвіти» в далекому Дрездені й навряд чи переймався тими проблемами, з якими йому довелося зіткнутися згодом на посту президента РФ.

Отже, я апелюю до класичного наукового аналізу Віктора Макаренка, актуальність якого у постановці проблеми лише зросла в наш час: «Якщо пов'язувати сталінізм з авторитарно-патріархальною політичною культурою, типовою для Росії впродовж сторіч, складовою частиною котрої є бюрократичне управління, то виникає запитання: наскільки командно-адміністративне управління і сталінізм були виразом загальних тенденцій російської

культури» [4, с. 12]. І відповідь на це запитання настільки не втратила своєї актуальності, що дозволяє нам досить широко її цитувати: *«Бюрократія – продукт утворення Московської держави. У міру захоплення й колонізації окраїн втручання уряду в економіку стало правилом управління країною. Воно і сформувало національний тип російського чиновника: всевладного, продажного, неосвіченого, розбещеного владою, неповороткого, тупоумного, по азійськи продажного, законслухняного і благочестивого. Недоліки й прорахунки господарської політики держави змушують населення перейматися не стільки запитанням про те, що зробив особисто кожен, щоб їх уникнути, скільки запитанням – хто винуватий? Такий стереотип існує й сьогодні. Особливо чітко виявляє він себе у дискусіях про роль Сталіна в історії радянського суспільства. І на кшталт того, як бюрократ вишукує винуватих своїх прорахунків серед «стрілочників», так і вони завжди вважають, що винуватим є «генерал-директор».* [4, с. 364]

Отже, передумови бюрократизації країни склалися віками в «історичній Росії», але й Сталін доклав своїх сил і вміння для того, щоб вивершити ідеальну модель державного тоталітаризму. Тож Макаренко зазначає: *«ми не збираємось примінювати заслуг й історичного значення Сталіна. Після Леніна він, безумовно, був людиною, що надала соціалізму його нинішньої подоби. Ніхто, крім Гітлера, так не вплинув на долю Європи й світу, як Сталін»* [4, с. 112–113]. Що й казати, ряд зазначених лідерів досить промовистий – вони вартують один одного. Так що й ставити їх «на одну дошку» немає потреби – вони там давно уже прижилися.

Головна функція впроваджуваної Сталіним моделі державного тоталітаризму з обожнюванням держави й підпорядкуванням їй громадянського суспільства була запрограмована ще Жовтневим переворотом 1917 р. І полягала вона далекі не в побудові соціалізму, а у зміцненні й розширенні могутності держави й пов'язаної з нею бюрократії. З цієї точки зору сталінський режим був набагато сильнішим, ніж царський. Він реставрував таке ставлення громадян до влади, котре сягає своїм корінням не лише добуржуазної пори, але навіть додержавної епохи – коли головним критерієм влади була сила. Мерзенне холоуїство більшості населення перед Сталіним можна пояснити хіба що повним банкрутством розуму в ірраціональному політичному режимі. У повсякденні торжествував справжній сюрреалізм. У сталінському режимі були явища, які існуючи, не існували: вони ніколи не згадувалися публічно – і в той же час були відомі всім. Про порядки в таборах ГУЛАГу в газетах не писали, але кожен усвідомлював їх присутність у суспільному житті і жахиття існуючих там поневірянь. Так, зазначає Віктор Макаренко, *«сталінізм створював «нову радянську людину» – щиро-го лукавого брехуна, готового до постійного і добровільного інтелектуального і морального самогубства. Адміністративна бездарність, економічне марнотратство і політичне холоуїство – головні характеристики системи управління, створеної Сталіним. Існуючої, з незначними модифікаціями, й донині».* Тобто Сталін об'єктивно сприяв зміцненню в суспільстві атмосфери брехні, вірогідності й боягузтва.

Ця система пустила глибокі метастази, які важко піддаються терапії. Їх не можна знищити, списавши масові репресії лише на особисті якості Сталіна – його плебей-

ську мстивість, заздрість, підозрілість й ненаситну жаду до влади. Бо в такому разі репресії можна звести до рівня трагічної випадковості в історії радянського суспільства. Мовляв, був би інший правитель, цього б не було. Але тоді ми самі потрапляємо в смислову пастку: виходить, що в радянському суспільстві все в порядку доти, доки справа не доходить до масових чисток партійно-державних чиновників, допоки суть справи зводиться до внутрішньої боротьби за чистоту марксизму в рядах партії. А рядових робітників, колгоспників й представників інтелігенції це, мовляв, не стосувалося. Однак таку логіку неможливо прийняти, бо насправді йдеться про мільйонні жертви людей, які ніколи не належали до апарату управління й ніколи не ототожнювалися з марксизмом.

Та й про сам марксизм як про сукупність наукових тверджень, ідей і понять в контексті сталінізму можна забути. На практиці відбувся потужний процес одержавлення марксизму як теорії. І ця практика засвідчує, що як тільки будь-яка ідеологія пов'язує себе з певною партією чи державою, зміст цієї ідеології неминуче видозмінюється залежно від потреб боротьби за владу в даний конкретний момент. При наявності вождя у ролі верховної й абсолютної інстанції він сам-один визначає те, що є марксизмом на даний момент. На думку Віктора Макаренка, у сталінській парадигмі *«марксист – це не той, хто вважає істинними ідеї Маркса, Леніна чи навіть самого Сталіна; марксистом є лише той, хто готовий визнати істинним усе, що верховна політична інстанція сьогодні, завтра чи через місяць захоче проголосити. Такої міри бюрократизації марксизму ні до Сталіна, ні після його смерті не існувало. Але її передумови визрівали ще до приходу Сталіна до влади й тягнуть над суспільствознавством і всією ідеологічною роботою й до цих пір».* [4, с. 111].

Бюрократичне й релігійне мислення по суті своїй співпадають. Феномен бюрократизації марксизму теж відбувся на шляхах перетворення його в державну релігію. З'явився цілий клан *«попів Марксової парафії».* Щось подібне відбувається в Росії й нині – бере гору своєрідне «сердечне злиття» релігії й державно-бюрократичного корпоративізму. Церква освячує бюрократію як єдину в своєму роді соціально активну силу в суспільстві. Народ зводиться до натовпу безвольних і безсилив політичних істот. На державну владу переносяться предикати бога. А сама держава як соціальна форма одухотворяється й обожнюється, адже кожна влада – від Бога. Політика стає релігією особливого роду, із своїми догмами, культами й емоціями. У сфері політики амвоном віднині стає телевізійний ящик, а політичні дискусії у формі ток-шоу стають різновидом богословських суперечок. Для їх розрішення й зняття напруги завжди є потреба у верховному авторитеті. Час від часу цей авторитет виступає третейським суддею і тим самим підноситься до рівня біблійського пророка. Взяти хоча б періодичні виступи Володимира Путіна на історичну тематику.

На цьому соціальному тренді слід зосередити особливу увагу. Бо це не просто ситуативні кроки – вони наочно демонструють тривалу багатовікову практику існування російської бюрократії: абсолютне пригнічення будь-яких форм економічного, соціального і культурного життя, котре не нав'язане суспільству державою, а відтак і не контролюється бюрократією. Йдеться також про застосування усіх засобів морального і фізичного пригнічення.

Вони породили в суспільстві страх і підозрілість. Внутрішнє шпигунство – вагомий компонент бюрократичного управління – стало нормою політичного життя країни. Образ внутрішнього ворога став складовою частиною політичної символіки, що маскувала й зміцнювала режим особистої влади. Апарат насилля при цьому режимі залишається поза громадським контролем.

Водночас простежувався зв'язок між проголошеною Сталіним ідеєю Радянського Союзу як центру світової цивілізації й ідеєю Москви як «третього Риму», що була обґрунтована у свій час слов'янофілами. Сталіну припала до душі ідея про особливу загальнолюдську місію Росії, адже носій такої місії автоматично отримує право «карати й милувати», що створює підстави для розправи над людьми. Показовою в цьому відношенні була й кампанія боротьби з низькоукліністською перед Заходом й безрідними космополітами. Водночас цінувалася виконавська дисципліна – заохочення й нагороди видавалися за найретельніше виконання поставлених завдань. Тим самим у народі стимулювалися консервативно-патерналістські схильності.

У підсумку, зазначає Віктор Макарєнко, сталінізм – це політичний режим, що охоплює всі сфери відносин, діяльності й свідомості. Держава й кожна його організація виступають знаряддям командування над масами, а не стимуляції їх соціально-історичної ініціативи. Партійно-державний апарат є засобом впровадження команд вождя у суспільне життя. Основні політичні цінності сталінізму – сила і наказ. Вони утворюють основи режиму й визначають відносини між класами, верствами й індивідуумами. Апарат протистоїть суспільству як предмету насильства і в той же час пов'язує народ з вождем. Останній персоніфікує й монополізує право на висловлення загальних інтересів. Служба вождю є практичною реалізацією цього права, хоча суб'єктивно вона може усвідомлюватися як служба батьківщині, народу, правді, справедливості чи ідеї всебічного перетворення світу, але без зміни тисячолітніх консервативно-патерналістських звичок і традицій. Бо саме вони й пов'язують кожного індивіда в механізм зміцнення особистісної диктатури. [4, с. 135].

Сталін і Гітлер – союзники

Я не ставив перед собою завдання представити широкую історіографію Другої світової війни. Але обійти доробок професора історії Єльського університету, дійсного члена академії «Інститут гуманітарних наук» **Тімоті Снайдера** практично неможливо. Насамперед йдеться про його книгу «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» (2010), що отримала широке міжнародне визнання й була перекладена на тридцять мов світу, в тому числі й українську. «Криваві землі» отримали 9 перших премій, а найпрестижнішою з них, як на мою думку, стала премія ім. Ганніс Арендт в галузі політичної думки.

«Криваві землі» не з тих книг, що пишуться «*Sine ira et studio*» – «без гніву і пристрасті». Та й як по-іншому писати, коли в центрі уваги автора стали 14 мільйонів жертв сталінського і гітлерівського режимів – мирних людей, «серед яких не було жодного солдата, який відбував службу»? Голокост євреїв, за оцінкою Тімоті Снайдера, «втілює найбільше зло століття». Разом з тим «громаддя Голокосту закриває від нашого зору інші німецькі плани, які передбачали ще більші вбивства. Гітлер хотів використати не

лише євреїв. Крім цього він хотів зруйнувати Польщу і Радянський Союз як держави, винищити їхні правлячі класи і вбити десятки мільйонів слов'ян (росіян, українців, білорусів, поляків). За час війни німці вбили приблизно таку ж кількість неєвреїв, як і євреїв, головним зморяючи голодом радянських військовополонених (понад 3 мільйони) і мешканців обложених міст (понад мільйон) або ж розстрілюючи цивільних у ході «каральних заходів» (майже мільйон, переважно білорусів і поляків)» [8, с. 8].

Для тих, хто в процесі «війн історичної пам'яті» зауважує, що не слід ставити на одну дошку сталінський і нацистський режими, Тімоті Снайдер наводить вражаючу аргументацію: «Радянський Союз переміг нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і в такий спосіб забезпечив Сталінові вдячність мільйонів і центральну роль у встановленні повоєнного ладу в Європі. Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими ж різкими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера. В ім'я захисту і модернізації Радянського Союзу Сталін протягом 1930-х років влаштував голодну смерть мільйонів і розстріли трьох четвертей мільйона людей. Він убивав власних громадян не менш ефективно, ніж Гітлер убивав чужоземних. Із 14 мільйонів осіб, яких навмисно вбито на Кривавих землях між 1933 і 1945 роками, третина – на совісті Радянського Союзу». [8, с. 8]

Чи доречно тут зауваження опонентів на кшталт того, що Тімоті Снайдер, очевидно, переоцінює число жертв серед поляків від рук Сталіна і Гітлера, а також, мовляв, зловживає історіями конкретних жертв голоду, репресій і Голокосту, що є прикладом «штучної сентиментальності»? Чи беруть собі до уваги ці критики, що юрист-міжнародник **Рафайл Лемкін**, який увів у обіг термін «геноцид», назвав згодом український Голодомор «класичним прикладом радянського геноциду»? Де вже тут до «сентиментальності»? Інші опоненти перейняті тим, що нібито Тімоті Снайдер вдається до «моралістичного розуміння історії», оскільки розглядає радянську/російську історію не «як самоцінний історичний досвід», а таким, що «може лиш служити політичним попередженням». Можливо, ці критики бажали б запровадити у своїй країні режим сталінізму і відчутти на собі його «самоцінний історичний досвід»? Ще комусь не подобається твердження Тімоті Снайдера щодо «рівнозначної злочинності нацистського і радянського режимів» [9].

Недолугість подібних звинувачень у бік американського історика яскраво демонструє таке твердження Тімоті Снайдера: «Станом на кінець 1938 року Радянський Союз убив з етнічних причин понад тисячу разів більше людей, ніж нацистська Німеччина. Якщо на те пішло, радянська влада вбила набагато більше євреїв, ніж встигли на той час нацисти». І в цьому ряду невинних жертв жодним виправданням для сталінського режиму не може бути те, що «євреї не були мішенями якоїсь конкретної національної кампанії, але гинули під час Великого терору тисячами, так само, як і під час голоду в Україні. Вони помирали не тому, що були євреями, а просто тому, що були громадянами найкривавішого тогочасного режиму» [8, с. 121-122]

Можливо, що для західного читача книга Тімоті Снайdera є просто історичним твором, але для нас, мешканців оцих «кривавих земель», це не просто оповідь про життя наших батьків і дідів. Наразі все це – оповідь і про наше

сьогодня, в якому ми й нині несемо на рівні ДНК увесь тягар минулих злочинів сталінського режиму, що деформували соціум і поставили нас перед проблемою кардинально подолати тягар геноциду у своєму історичному минулому. Чи не звідси тягнеться один із феноменів Майдану, кожен з яких спрямований проти чергової «злочинної влади»? А тим часом оця «злочинна влада», будемо відвертими, раз-по-раз регенерується в нашому суспільстві. Наукові твори Тімоті Снайдера допомагають нам подолати трагічне минуле нашої історії, переосмислити його і духовно очиститись. Бо ж сказано у Святому письмі: *«пізнайте істину, і вона зробить вас вільними»* (Іван 8:32). Саме в цьому й полягає катарсис очищення й духовна запорака «визволення».

А тим часом президент РФ Володимир Путін продовжує беззастанно культивувати тезу про те, що *«Червона армія розпочала визвольну місію в Європі, спасла від знищення й поневолення, від жахів Голокосту цілі народи»*. Здобувши перемогу над нацизмом, *«союзники разом створили Міжнародний військовий трибунал, покликаний покарати нацистських політичних і військових злочинців. В його рішеннях дана чітка правова кваліфікація таким злочинам проти людяності, як геноцид, етнічні й релігійні чистки, антисемітизм і ксенофобія. Прямо й недвозначно Нюрнберзький трибунал осудив і посібників нацистів, колабораціоністів різних мастей... І сьогодні наша позиція залишається незмінною: злочинним діям пособників нацистів не може бути виправдання, їм немає термінів давності Вважаю недопустимим ставити знак рівності між визволителями й окупантами»* [11].

Коли Путін ставить в центр уваги «посібників нацизму», то чому він обминає «союзників» нацизму? Тімоті Снайдер звертає увагу читача на поділ участі Радянського Союзу в Другій світовій війні на два періоди: 1) вересень 1939 – червень 1941, коли СРСР виступав як союзник Німеччини; 2) червень 1941 – вересень 1945, коли СРСР воював у складі союзників антигітлерівської коаліції. Поставивши проблему в таку систему координат, теза Путіна *«вважаю недопустимим ставити знак рівності між визволителями й окупантами»* набуває подвійного смислу. Одна справа – виступати на першому етапі війни як союзник нацистської Німеччини, інша – здійснювати на другому етапі визвольну місію від нацизму. Одна справа бути агресором на першому етапі війни, а зовсім інша – стати жертвою агресії (а потім і переможцем) на другому етапі.

У своїх подальших публікаціях Тімоті Снайдер звертає увагу на те, що активізація звернень до історичної тематики у виступах Путіна співпадає із нарощуванням агресивної політики на міжнародній арені. І це дійсно так. Показовою у цьому відношенні може бути зустріч президента РФ із молодими вченими й викладачами історії у Музеї сучасної історії (Москва) 5 листопада 2014 року. Проведення цього політичного заходу корелюється в часі з російською анексією Криму й агресивною фазою російської інтервенції на Донбасі. Тож, покладаючись на історію, Путін принагідно озвучував тезу про те, що *«саме в Херсонесі хрестився князь Володимир, а потім хрестив Русь. Херсонес – це ж що? Це Севастополь. Ви уявляєте, який зв'язок між духовним витоком і державною складовою, маючи на увазі боротьбу за це місце і за Крим в цілому, за Севастополь, за Херсонес. По суті російський народ впродовж багатьох віків бореться за те, щоб встати поблизу своєї історичної*

купелі». Отже, як слідє із виступу президента РФ, саме він і забезпечив шляхом анексії Криму оцей самий *«зв'язок між духовним витоком і державною складовою»*. Жодної тобі агресії, лише боротьба за духовну велич Росії і доступ до «історичної купелі» [1].

Другий посил Путіна молодим істориком полягав у тому, що радянська зовнішня політика завжди була миролюбною, а коли вже укладалися домовленості щодо поділу території іншої держави, то лише задля історичної справедливості: *«Адже коли звернутися до глибокої історії, то немає жодної програшної для нас позиції»*. А для тих, хто й донині апелює до пакту Молотова–Ріббентропа і звинувачує Радянський Союз у розділі Польщі, Путін пропонує свою оцінку подій: *«Радянський Союз підписав договір про ненапад з Німеччиною. Кажуть: ой як погано. А що ж тут поганого, якщо Радянський Союз не хотів воювати? Що ж тут поганого-то?»* [1].

Тімоті Снайдер звертає увагу читача, що в той час, як російські військові *«гуманітарні конвої»* продовжують вторгнення в Україну, Володимир Путін вирішив реабілітувати союз між Гітлером і Сталіним, котрий і поклав початок Другій світовій війні. Насправді, пише історик, *«Сталін хотів воювати. У серпні 1939 року пакт Молотова–Ріббентропа мав секретний протокол, що розділяв Східну Європу між Гітлером і Сталіним. Він прямо вів до німецько-радянського вторгнення в Польщу в наступному місяці, яке й розпочало Другу світову війну»*. Історичне значення пакту Молотова–Ріббентропа неможливо переоцінити: цей пакт *«стоїть в первинних витоках німецької і радянської агресії у Східній Європі й усіх наступних трагедій, які вона принесла, в Польщу й куди інде. Сталін уклав договір з Гітлером, будучи повністю обізнаний про антисемітизм його партнера, і навіть розраховуючи на нього в дипломатії»* [10].

Нинішні спроби Путіна звинуватити у антисемітизмі інші держави, а натомість обілити сталінізм не мають під собою жодних історичних доказів. Варто згадати хоча б той факт, що у Женеві, де сіоністи зібралися на свій Всесвітній єврейський конгрес (16–25 серпня 1939 р.), звістка про підписання пакту Молотова–Ріббентропа стала шоком: *«Кожен присутній відразу зрозумів, що Гітлеру розв'язані руки і що наступає війна з особливо страшними наслідками для євреїв. Хаїм Вайцман, лідер цієї всесвітньої організації, заклав Конгрес словами: «Друзі, у мене лише одне побажання: щоб усі ми залишились живими»* [10]. Це був не простий пафос: *«Мені ніж два роки по тому достеменно в тій частині Європи, що була визначена секретним протоколом згідно пакту, розпочався Голокост. До 1945 року майже всі із мільйонів євреїв, що мешкали в цих регіонах, будуть мертвими»* [Там же].

Чи можна було якось зарадити справі й не допустити Голокосту? Принаймні стати на заваді такого масового вбивства. Яку роль в тому міг відіграти Радянський Союз? Тімоті Снайдер наводить приклад, коли німці ще не приступили до здійснення Голокосту, але фахівець із депортації євреїв із окупованих країн **Адольф Айхман** *«дійшов до очевидного, здавалось би, висновку: ці 2 мільйони євреїв слід депортувати на схід, на гігантські простори СРСР, союзника Німеччини. Сталін, зрештою, вже створив був зону єврейського поселення на Далекому Сході, в Біробіджані. Німці завважили (і звертатимуть увагу на це потім), що радянський режим, на відміну від німецького, має державні*

ресурси й територію, потрібну для ефективної масової депортації. У січні 1940 року німці запропонували передати СРСР європейських євреїв. Але Сталін цією пропозицією не зацікавився». [8. с. 152].

Звинувачуючи **Юзефа Липського** – польського посла в Німеччині (1934–1939 рр.) – у антисемітизмі, Володимир Путін бідкається про сумну долю євреїв, приречених на вимирання в разі депортації їх у одну з гарячих африканських країн. А згадайте, як після агресії проти Польщі СРСР здійснював на зайнятих територіях репресивну політику щодо польських громадян, в тому числі й євреїв: «В тилу радянський НКВС організував масову депортацію приблизно півмільйона польських громадян в ГУЛАГ. Він також стратив тисячі польських офіцерів, багато з яких лише завершили бої з Вермахтом». Звісно, територіально ГУЛАГ був розміщений в зовсім іншій – холодній – кліматичній зоні, і тут у Путіна ніяких інших застережень щодо депортації немає. Так, звісно, холодна Сибір – це ж вам не спекотна Африка.

З часом «визволення» у формі окупації відбулося і з країнами Балтії. Володимир Путін зображає цей процес майже епічно, вдаючись до евфемізму «інкорпорація»: «Восени 1939 року, вирішуючи свої воєнно-стратегічні, оборонні завдання, Радянський Союз розпочав процес інкорпорації Латвії, Литви і Естонії. Їхній вступ у СРСР було реалізовано на договірній основі, при згоді вибраних властей. Це відповідало нормам міжнародного і державного права того часу. Крім того, Литві в жовтні 1939 року було повернено місто Вільно й прилегла область, що раніше входили у склад Польщі. Прибалтійські республіки у складі СРСР зберегли свої органи влади, мову, мали представництва у радянських вищих державних структурах» [11].

Сприймаєш ці слова Путіна як фігури вищого політичного пілотажу або, як кажуть в Одесі, «прямо тобі картина маслом». А тим часом маєш зважати на те, що перспектива «визволення» України у формі «інкорпорації» до цього часу не знята з порядку денного путінської Росії. Тож проблема «інкорпорації» країн Балтії у викладі Тімоті Снайдера зберігає свою актуальність. Йдеться про те, що саме «союз Сталіна і Гітлера мав руйнівні наслідки для Польщі й трьох балтійських держав – Литви, Латвії й Естонії». Протягом десяти місяців після вторгнення у Польщу радянські війська окупували країни Балтії, які були анексовані Радянським Союзом: «ці три маленькі країни втратили десятки тисяч громадян в депортаціях, включаючи більшу частину своїх еліт. Балтійські держави були оголошені радянським законом «ніколи не існуючими», щоб сама служба цим державам стала злочином. Радянська ідея, що держави можуть оголошуватися існуючими або ні, що віддається відлунням у нинішніх російських висловлюваннях про Україну, глибоко в'їлася в історичну пам'ять Польщі й Балтії».

То ж не дивно, що нинішнє керівництво Польщі і країн Балтії виступили із розвінчуванням безглуздої російської пропаганди, що нібито Росія була змушена вторгнутись в Україну у 2014 році лише тому, «щоб захистити Європу від фашизму». Вони пам'ятають не лише про пакт Молотова–Ріббентропа, але й серію економічних угод між нацистами і «совітами», що були укладені в 1940 і на початку 1941 року, і фіктивні вибори й пропаганду в радянській зоні, котрі, скидається на те, віддаються моторошним відлунням у нинішніх діях Росії в окупованій Україні».

Тімоті Снайдер вважає, що реабілітація Путіним пакту Молотова–Ріббентропа є лише однією із ланок у довгому ланцюгу просування Москви в бік «відродження поділу Східної Європи між Росією і Заходом. У березні [2014 р. – В.Т.] російський парламент запропонував польському міністерству закордонних справ розділити між двома країнами територію України. Ніхто у Варшаві не прийняв цієї пропозиції всерйоз. У своїй переможній промові після анексії Криму Путін переконував, що захист етнічних братів був законною причиною вторгнення в Україну. Таким було й виправдання нацистською Німеччиною захоплення Австрії і частини Чехословаччини у 1938 році Радянським Союзом – нападу на Польщу в 1939» [10].

Отже, як це було й раніше, в нинішній війні історичної пам'яті історичний наратив використовується як інструмент поточної політики. І в цьому немає нічого принципово нового. Хіба що риторичним залишилося запитання, поставлене у свій час міністром закордонних справ ФРН **Хайко Маасом** та істориком **Андреасом Віршінгом**: «Скільки політики «витримує» історія?». І скільки ще буде витримувати? Якщо вислів **Шарля Монтеск'є** «Кожен народ гідний своєї долі» є адекватним, то це означає лиш одне: кожен громадянин має нести політичну відповідальність за той режим, який він підтримує і докласти сил задля утвердження демократії й незалежності. Іншого шляху немає. ■

Література:

1. Встреча с молодыми учеными и преподавателями истории. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46951>.
2. Ельцин Б.Н. К гражданам России. Обращение президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина 4 ноября 1993 г. Обозреватель – Observer. 1993. № 25 (29). С.9.
3. Копосов Н. Е. Память строгого режима. История и политика в России. М., 2011. С.90–105.
4. Макаренко В. Бюрократия и сталинизм». Ростов-на-Дону, 1989. 360 с.
5. Малинова О. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. М., 2015. 207 с.
6. Медведев Д.А. Нам не надо стесняться рассказывать правду о войне – ту правду, которую мы выстрадали. Известия. 2010, 7 мая. URL: <http://www.izvestia.ru/pobeda/article3141617/>.
7. Неформальный саммит СНГ. Президент России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62376>.
8. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталінін: монографія. Київ, 2011. С.8.
9. Снайдер, Тімоті – Вікіпедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%...>
10. Снайдер Тімоті. Новая ностальгия Путина. Putin's New Nostalgia. URL: <http://www.ostrovoklg.ua/print/statiti/kultura/timoti-snyder-novaya-nostalgiya-putina-putins-new-nostalgia>.
11. Путін В.В. Фактические уроки 75-й годовщины Второй мировой войны. Независимая газета. Интернет версия. – 19.06.2020

НАВІЩО ЖИВЕ ЛЮДИНА?

Богдан Мацелюх

доктор біол. наук,
професор,
член-кореспондент НАН України,
зав. відділом
генетики мікроорганізмів
Інституту мікробіології і вірусології
ім. Д. К. Заболотного НАН України
м, Київ

Людина як найбільш досконала жива істота на Землі, яка вважається вінцем природи і згідно з постулатами релігії має безсмертну душу, живе для здійснення п'ятих головних завдань, покладених на неї Богом, природою і суспільством: 1) вижити в складних умовах довкілля і суспільства; 2) дати потомство; 3) бути щасливою; 4) реалізувати свої творчі здібності; 5) бути гуманною.

Розглянемо ці головні завдання.

Виживання

Вся інформація про фізичний і духовний стан людини та її спадковість закладена в молекулах ДНК – геному, що знаходяться в ядрі кожної клітини організму. ДНК людини, як і всіх живих організмів рослинного і тваринного походження, протягом всієї історії виникнення й еволюції життя зазнає мутаційних змін під впливом багатьох мутагенних факторів фізичної, хімічної і біологічної природи. Мутації бувають корисними, нейтральними і шкідливими та передаються вертикально по спадковості. Біологічна роль мутацій зводиться до створення різноманіття живих організмів для наступного відбору природним добром найбільш пристосованих індивідів.

Кожен людський організм є унікальним з точки зору молекулярної будови, тобто наявності тих чи інших мутаційних змін у клітинах різних органів і тканин. Одні люди фізично і духовно практично здорові, інші мають різні відхилення від так званої норми: схильність до ожиріння, цукрового діабету, гіпертензії, туберкульозу, онкологічних захворювань тощо. За типом нервової системи люди діляться на холериків, сангвініків, флегматиків і меланхоліків, які, за **І.П. Павловим**, відповідають: 1) сильному, невідношеному (з перевагою сили процесу збудження); 2) сильному, урівноваженому, рухливому; 3) сильному, урівноваженому, інертному і 4) слабкому типам. Патологічні типи «маніяки» одержимі манією влади, серійного вбивства, сексуального насильства тощо. Неврастеніки характеризуються слабкою нервовою системою.

Отже, в суспільстві зустрічаємо багато різноманітних типів людей – позитивних, нейтральних і негативних: добродіїв-гуманістів, чутливих до чужого горя і готових надати допомогу, байдужих егоїстів – владолюбців і відвертих злочинців (злодіїв, насильників і убивць), а також різних проміжних типів.

У такому строкатому суспільстві не всі його члени дотримуються 10-и християнських заповідей і моральних законів держави, і тому обійтися без каральних органів – судів, тюрем і виправних таборів – неможливо. Крім того, в більш розвинутих державах панує демократія, а в інших, більш відсталіх, – тоталітаризм, який сильно обмежує волю і поведінку окремої людини. Тому в тюрмах крім злочинців знаходяться й борці за правду, справедливість і свободу (так звані «в'язні сумління»).

Щоб вижити в різних суспільствах, людині потрібно здобути освіту і професію, а також влаштуватися на відповідну роботу. Третину свого життя людина навчається в середній і вищій школах. Добре, коли спеціальність і робота співпадають із природними здібностями, і людина одержує моральне задоволення від виконання своїх обов'язків. Це стосується обдарованих талантами людей: музикантів, солістів, артистів, художників, письменників, учителів, лікарів, інженерів, науковців, дизайнерів, спортсменів тощо. Багато талановитих людей слабкої волі стає наркоманами, алкоголіками і бомжами в несприятливих умовах економічної кризи і безробіття в багатьох сучасних країнах світу.

Чарлз Дарвін у роботі «Походження видів шляхом природного добору» обґрунтував теорію еволюції і показав, що в природі виживають не найсильніші і найрозумніші тварини, а найбільш пристосовані до змінених умов існування. У суспільстві таких людей називають «пристосуванцями», які не чинять спротиву органам державної влади в той час, коли кращі і найбільш свідомі представники народу зазнають політичних репресій від владних структур.

З метою виживання тварини і люди об'єднуються у спільноти для захисту території, обміну інформацією і відтворення потомства. Люди утворюють спільні територіальні угруповання – село, місто, район, область, нація, держава, – а також суспільні угруповання у вигляді різних громадських і політичних організацій. Важливою спільнотою країни є армія. Святі слова **Т. Шевченка**: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Згідно зі своїми фізичними і духовними можливостями люди займають різні щаблі на ієрархічній драбині держави. Олігархи володіють електронними і друкованими засобами масової інформації, за допомогою яких зомбують більшість некритичних членів суспільства, купують голоси виборців і таким чином контролюють усі гілки влади – парламент, кабінет міністрів і судову систему. Успішна боротьба з олігархами становить важливу і дуже складну проблему сучасних країн світу. Тут важливе значення має зрілість громадянського суспільства, яке за допомогою різних структур може контролювати і обмежувати діяльність влади.

Виживання в умовах гібридної війни, економічної кризи, активізації реваншистських проросійських сил і коронавірусної пандемії становить нині для українців складну і важку проблему, подолати яку спроможні не всі члени суспільства. Тому еміграція громадян України в інші країни в перелічених вище умовах стає важливим фактором їх виживання.

Потомство

Ряд сучасних країн, у тому й числі Україну, охопила демографічна криза, в той час як населення в інших державах світу значно збільшилось. Чисельність населення Землі становить 7,8 млрд осіб (на 2020 рік). Сьогодні приріст населення спостерігається в країнах Африки, де проживає четверта частина людства. Найбільш населені країни – Китай (1,4 млрд) та Індія (1,3 млрд).

Демографічні проблеми України: населення зменшилось до 41,7 млн осіб; відмічається різке зменшення народжуваності, збільшення смертності й відсутність природного приросту; старіння населення і збільшення обтяження на працездатну його частину; скорочення тривалості життя чоловіків і жінок; погіршення здоров'я нації, збільшення міграції населення і людські втрати на війні з Росією, втрати від коронавірусної інфекції, серцевих і онкологічних захворювань тощо. Ця картина помітна на прикладі моєї родини. Якщо у дідуся й бабусі було восьмеро дітей, то у батька і матері їх було вже четверо, а у мене і дружини, а також у синів – лише по двоє. Це можна пояснити застосуванням сучасними жінками різних видів контрацепції, абортами, а також їх більш незалежним становищем у суспільстві завдяки освіті і роботі. Також сьогодні стає все важче народжувати та виховувати дітей як у містах, так і в селах у силу перелічених вище причин.

Природа сама обмежує приріст населення. Крім перелічених вище факторів (пандемії і різні захворювання) слід

згадати ще про ЛГБТ-спільноту (лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів), яка із-за нетрадиційної сексуальної орієнтації не спроможна народжувати дітей.

Для подолання одного із проявів безпліддя репродуктивна медицина сьогодні успішно застосовує екстракорпоральне запліднення з наступним розвитком і виношуванням плода в лоні матері.

Одночасно спостерігається сумна картина збільшення числа дітей-сиріт без батьківської опіки та усиновлення у дитячих закладах різного типу. Доля таких дітей неприваблива, і багато з них не зможуть стати повноцінними громадянами суспільства.

Таким чином, сьогодні таке загальнобіологічне явище, як народжуваність дітей, стало складною і важкою для реалізації проблемою суспільства.

Бути щасливим

Кожна людина мріє бути успішною і щасливою в житті, тобто відчувати найбільше внутрішнє задоволення умовами свого буття, усвідомлення повноти прожитих років, здійснення свого покликання і самореалізації в житті. Одним із найважливіших факторів людського щастя є справжня любов до особи протилежної статі, яка є одночасно запорукою продовження життя в дітях.

Любов (кохання) – це почуття глибокої сердечної прихильності чоловіка до жінки чи жінки до чоловіка, внутрішній глибокий потяг до інтимних стосунків, який у багатьох випадках пов'язаний із бажанням народження дітей і продовженням роду. У християнстві безкорисна любов – найвища і найпрекрасніша чеснота, яка проявляється у ставленні людини до ближнього. Без кохання неможливо досягнути уся повноти щастя на землі.

На превеликий жаль, не всі люди можуть бути щасливими через цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин, про які ми вже згадували в попередніх розділах. Частина людей залишаються неодруженими або бездітними на все життя в силу генетичних, медичних або соціальних і економічних факторів, а також несприятливих для здоров'я причин.

Реалізувати свої творчі здібності

Багато людей не успадковують від батьків різних здібностей чи талантів в силу генетичної мінливості ознак у процесі мейозу і редукційного поділу статевих клітин. При цьому поділі відбувається кон'югація гомологічних хромосом батьків і кросинговер – обмін певними ділянками хромосом з виникненням нової комбінації генів (мінливості). Розходження гомологічної пари хромосом в гаплідні гамети є випадковим, що також вважається джерелом спадкової мінливості. Отже, рекомбінація і випадкова комбінація генів у мейозі є причиною генетичної відмінності батьків і дітей. Тому не виключено, що у звичайній родині може народитися геніальна дитина згідно із законами генетики, і навпаки, у геніальних людей можуть народитися посередні діти і навіть дебілі.

Спостерігається ще одна цікава закономірність у житті людей: чим яскравіше виражений талант у людини, тим більше вона працює над його втіленням у життя. Генії вважаються титанами у порівнянні із звичайними людьми. Оптимальним співвідношенням між талантом і умовами праці є їх поєднання в одній людині. Коли талановита людина змушена працювати не за покликом серця, то вона не почувається щасливою.

Науково-технічний прогрес звільнив людину від виконання ряду професій, замінивши її роботами. Людина таким чином одержала більше вільного часу для вирішення інших глобальних проблем.

Сьогодні в нашій країні немає державних замовлень на різних молодих спеціалістів, яких випускають вищі навчальні заклади. Часто випускники інститутів, університетів і академій вимушені шукати роботу не за своєю професією. Іноді для них має значення не набута спеціальність у ВЗО, а сам диплом про його закінчення. Вони влаштовуються на добрі посади завдяки знайомствам або сімейним зв'язкам. Такі «професіонали» не повинні керувати державою.

Важливою перепоною в реалізації людиною своїх професійних навиків у країні є безробіття в умовах світової економічної, політичної і коронавірусної кризи.

Останнім часом в Україні спостерігається «відтік м'язів» (англ. *brain drain*) – масова еміграція молодих науковців, фахівців і кваліфікованих робітників з метою пошуку в передових країнах світу кращих умов праці для здійснення своїх планів. Добре, якщо дехто із них із-за кордону старається допомогти вітчизняним колегам у публікації статей у провідних наукових журналах світу або у науково-дослідній роботі.

Сьогодні наука в нашій країні знаходиться у важкому становищі. Влада не зацікавлена в розвитку науки, виділяє недостатньо фінансів для проведення наукових досліджень на високому сучасному рівні (закупівля наукового обладнання і реактивів) і належної оплати праці науковців. А від рівня і результатів науки залежить життя країни – економіка, сільське господарство, медицина, обороноздатність, екологія тощо. Україна скочується до бананової республіки.

Бути гуманним

Гуманізм (людяність) відноситься до філософської та етичної категорії понять або ідеології, який визначає оптимальні стосунки між людьми, сповідує рівність між державами, націями і расами, а також задоволення життєвих потреб людини суспільством. Таким чином, гуманізм визнає феномен людини як вищу цінність, згідно з якою суспільство повинно зосередити всі матеріальні блага на задоволенні потреб людини.

Гуманних людей у світі зустрічаємо значно менше у порівнянні з користолюбними, егоїстичними і байдужими особами. У демократичному суспільстві гуманістів більше, ніж у авторитарному. Виховання, школа, церква, суспільна мораль і правила поведінки відіграють певну роль у прищепленні гуманних поглядів членам суспільства.

Людина двоїста: вона – продукт природи і суспільства одночасно, гуманіст і хижий звір в ній співіснують у різних пропорціях. Латинські прислів'я *Homo homini lupus est* (Людина людині – вовк), *Divide et impera* (Розділяй і володарюй) і *Amor vincit omnia* (Любов переможе все) давно зафіксували поєднання цих протилежних якостей у людині.

Гуманізм як система поглядів на роль людини в суспільстві залишається актуальним і в наші дні. Україні необхідні удосконалення правового законодавства, приведення його у відповідність до європейських стандартів, а також реформування судової системи з метою незалежності правосуддя від влади і олігархату.

Висновок

Ми розглянули п'ять основних критеріїв мети нашого тимчасового перебування на Землі. Успішне виконання всіх перелічених задач наповнює людину почуттям щастя, гармонії і задоволення від прожитих років. Не всім людям вдається досягнути поставленої мети і тому вони задовольняються можливими і реальними успіхами.

Яке майбуття чекає людину?

Немає сумніву в тому, що людина внаслідок появи нових мутацій і пристосування до нових умов навколишнього середовища змінить свій зовнішній вигляд і функціонування внутрішніх органів. За допомогою штучних імплантів вона покращить функцію деяких органів. Можлива також генетична модифікація окремих людей з метою досягнення певної мети, наприклад виживання астронавтів у процесі тривалого польоту космічного корабля на інші планети. Освоєння людиною Місяця і Марса вповні реальне в недалекому майбутньому. Але польоти людини в космосі протягом 40 світлових років до найближчої планети, подібної до Землі, сьогодні здаються нам абсолютно нереальними. Та й умови тої, подібної до Землі планети, повинні бути ідентичними. Навіть на нашій рідній планеті перебування у високогірних умовах, де процент кисню зменшений до 19, викликає у нормальної людини стан гіпоксії і розладу роботи мозку. Тому здається, що люди приречені на існування тільки на нашій прекрасній планеті Земля і через 5 мільярдів років після вичерпання Сонцем усіх запасів водню і його перетворення на червону зорю припинять своє існування на спаленій Землі.

Сьогодні на нашій планеті спостерігається зміна клімату, причиною чого можуть бути парниковий ефект і зміна кута нахилу осі Землі. Тануть льодовики, наступають на сушу цунамі, засуха і зливи разом із торнадо в різних частинах світу приносять людям численні людські жертви і значні економічні втрати.

Але до цього далекого і небажаного фіналу еволюції Сонця і Землі треба ще дожити на нашій грішній і прекрасній планеті. Давно існує висновок, що людина повинна перш за все боятися самої себе, оскільки її поступки часто не сумісні зі здоровим глуздом і законами природи. Людина може значно прискорити «судний день» свого існування катастрофічним забрудненням атмосфери, ґрунтів і океанів з наступною зміною клімату у вигляді парникового ефекту, а також спустошливими гібридними війнами із застосуванням ядерної, хімічної і біологічної зброї.

Поет **Дмитро Павличко** написав такі слова про безсмертя людини: «Безсмертні всі: той виховав дитину, той пісню написав, хоч і єдину, хто не зумів цього зробити, той посадив біля шляху ялину». Отже, необхідно залишити наступним поколінням слід від свого перебування на планеті. Таким чином, людина старається продовжити своє коротке життя в спогадах нащадків.

Християнська релігія заспокоює людину безсмертям душі за умови виконання усіх 10-ти Божих заповідей.

Ars longa vita brevis est (Мистецтво довге, життя коротке). Але і цього короткого життя достатньо, щоб відчувати всю глибину справжнього щастя і горя. Ці протиріччя часто ідуть поруч. «З журбою радість обнялась» (**О. Олесь**). Така діалектика життя. *Contra spem spero* (Без надії сподіваюсь, **Л. Українка**). ■

Олег Пилипчук
доктор біолог. наук,
професор,
зав. кафедри
Державного університету
інфраструктури та технологій,
м. Київ

МІКЛУХО-МАКЛАЙ У КОЛІ СВОЇХ СУЧАСНИКІВ – ВИДАТНИХ ПРИРОДОЗНАВЦІВ

Розглядається історія взаємодії видатного нашого земляка Миколи Миколайовича Міклухо-Маклая з його наставниками, товаришами та видатними вченими в період формування його наукового світогляду. Обговорюються об'єктивні і суб'єктивні передумови виникнення та функціонування нової науки – екології людини, розвитку антропології, етнографії та етнології. Аналізуються підходи Міклухо-Маклая та інших дослідників природи до питання походження люди як біологічного виду.

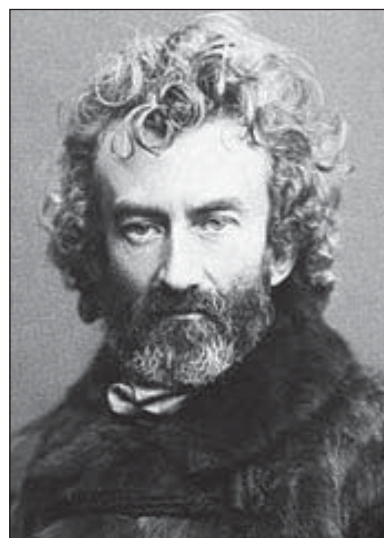
Оксана Пилипчук
канд. істор. наук,
ст. викладач
Державного університету
інфраструктури та технологій,
м. Київ

Ім'я **Миколи Миколайовича Міклухо-Маклая** (1846–1888) відоме в Україні кожному школяреві й дорослому. Всі знають, що він досліджував папуасів в Новій Гвінеї, жив серед дикарів-людодів, став їхнім кращим другом і отримав прізвисько «Людина з Місяця». Про нього написано багато книг та статей [1–2]. Величезна інформація про його життя та діяльність розміщена в Інтернеті, тому на біографічних даних вченого зупинятися немає потреби.

Однак нас цікавить такий аспект у формуванні М.М. Міклухо-Маклая як вченого – це стосунки з видатними дослідниками природи другої половини XIX ст. як європейського, так і світового рівня. Один тільки перелік цих неординарних вчених вражає: **Ернст Геккель, Антон Дорн, Карл Гегенбаур, Карл Бер, Томас Гекслі, адмірал Федір Літке, П.П. Семенов-Тянь-Шанський** і багато інших. Усі ці люди сприяли формуванню світогляду майбутнього мандрівника, антрополога, етнографа і взагалі дослідника природи М.М. Міклухо-Маклая.

Звичайно, формування людини починається зі школи. Архівні дані свідчать, що сім'я М.М. Міклухо-Маклая була обмежена в грошах і тому його батько **Микола Іллєвич**, який вважався дворянином, у молоді роки пройшов пішки від Ніжина до Петербурга, щоб вивчитися на інженера-коліяника. Після закінчення Інституту корпусу інженерів шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі він улаштувався на роботу на Миколаївську залізницю (Санкт-Петербург – Москва). Тут він вирішував проблеми боротьби зі снігом на залізничному транспорті. Проте прожив він недовго і на 41-ому році життя помер, залишивши сім'ю у важкому фінансовому стані.

Мати М.М. Міклухо-Маклая – **Катерина Семенівна Беккер**, полячка за походженням, спромоглася дати гідну освіту п'ятьом своїм дітям. Усі вони стали людьми неординарними. Син Микола і донька Ольга демонстрували неабиякі художні здібності. Микола навіть прагнув поступити в Академію мистецтв у Петербурзі, однак мати його відмовила, бо хотіла бачити сина інженером. Дослідники життя та діяльності Міклухо-Маклая стверджують, що його талановиті і чіткі малюнки, які він робив під час експедицій, до деякої міри навіть більш важливі, ніж його записи в щоденниках.

Микола Міклухо-Маклай

Після смерті батька мати віддала юного Миколу до школи Св. Анни у Санкт-Петербурзі, де він провчився всього один рік, відтак змушений був перейти до 2-ї Санкт-Петербурзької гімназії. У гімназії Микола вчився дуже погано – часто хворів, прогулював заняття і одного разу навіть залишився на другий рік. Опісля він говорив, що в цьому навчальному закладі процвітали казенщина і визуджування. А цього він не міг терпіти. У хлопця був бунтівний характер. За участь у студентських заворушеннях його спочатку вигнали з гімназії, а згодом і з Санкт-Петербурзького університету (у ньому він навчався недовго – до 1864 р. вільним слухачем). Зважаючи на це, йому було перекрито шляхи до отримання освіти. 18-річним юнаком Микола поїхав до Німеччини, яка славилася своїми професорами, і на навчання там приймали без екзаменів. Серед професорів Гейдельберзького університету, згаданих у автобіографії М.М. Міклухо-Маклая, були видатний фізик і фізіолог **Х.Л. Гельмгольц** (1821–1894), відомі хіміки **Р.В. Бунзен** (1811–1899) і **Г.Р. Кіргоф** (1824–1894), геолог і мінералог **Г. Леонард** (1816–1878), історик **Л. Гейсснер** (1818–1867), юрист-міжнародник **Й.К. Блончлі**, філософ **Е. Целлер**, спеціаліст з громадянського права **Г. Цепфль** (1807–1877), спеціаліст з кримінального права **К.Й.А. Міттермайер** (1787–1867).

У студентські роки Микола Міклухо-Маклай постійно перебував у пошуку. Він навчався на різних факультетах: спочатку у Гейдельберзі, відтак у Лейпцигу і, нарешті, в Єні. Серед професорів Лейпцигського університету М.М. Міклухо-Маклай виділяв економіста **В.Г.Ф. Рошера** (1817–1894), спеціаліста з громадянського права **А.В. Хеффтєра** (1796–1880), мінералога і геолога **К.Ф. Науманна** (1797–1873).

Спокійне життя маленьких університетських містечок Німеччини більше подобалася Міклухо-Маклаю, тому він покинув шумливий Лейпциг і повернувся до маленької Єні. Тут він у 1865–1866 рр. відвідував лекції на медичному факультеті і займався порівняльною анатомією, яка викладалася тоді професором **К. Гегенбауром** (1826–1903). У 1855 р. Професор Гегенбаур отримав місце екстраординарного професора зоології і порівняльної анатомії на медичному факультеті Єнського університету і став директором Зоологічного музею. Через три роки він очолив кафедру порівняльної анатомії. У 1865 р. не без допомоги Гегенбаура **Ернст Геккель** вперше в історії Єнського університету заснував і очолив кафедру зоології, а Гегенбаур передав йому директорство Зоологічним музеєм. У 1873 р. Гегенбаур перейшов до Гейдельберзького університету, де також очолив кафедру порівняльної анатомії. У 1901 р. він вийшов на пенсію і через два роки 14 червня 1903 р. помер в Гейдельберзі. Наукові досягнення К. Гегенбаура формувалися не стільки на його анатомічних дослідженнях, скільки на його зусиллях із синтезу порівняльного методу, розробленого **Ж. Кюв'є**, **Й. Мюллером** та іншими, а також теорії еволюції **Ч. Дарвіна**. На думку Гегенбаура, порівняльний метод повинен був перетворити описову морфологію у пояснювальну науку. Написані ним наукові монографії і підручники повинні були слугувати моделлю аналітичних досліджень, основаних на широкому фактичному матеріалі. Карл Гегенбаур був не тільки продуктивним дослідником, а й видатним педагогом, який заснував впливову наукову школу і сформував стандарти німецької університетської освіти [3].

Свій вибір Микола Міклухо-Маклай зробив у бік медицини (однак екзаменів на лікарський диплом після закінчення курсу він не здав, оскільки не планував займатися практикою лікаря). Тут, у Німеччині, він здружився з таким же бідним студентом **Олександром Мещерським**, їхня дружба тривала все їхнє життя. Як свідчать архівні дані, в архіві князя Мещерського збереглися листи мандрівника Міклухо-Маклая, його рідних і друзів. Олександр Мещерський відіграв дуже важливу роль – він діставав гроші для свого товариша на проведення експедицій. Про це неодноразово писав і сам М.М. Міклухо-Маклай.

Біограф М.М. Міклухо-Маклая **О.Р. Арнольд** зазначає у своїй статті «Важко бути богом»: «Можливо, Маклаю і нам усім разом повезло, що в Росії йому вручили «вовчий білет», тому що в Єні викладав **Ернст Геккель** (1834–1919), знаменитий дослідник природи, ембріолог, морський біолог, дарвініст, автор біогенетичного закону (він відкрив його разом із зоологом **Францом Мюллером**). Він вперше звернув увагу на те, що живі організми не слід вивчати у відриві від оточуючого середовища і сам придумав термін «екологія». У Міклухо-Маклая взагалі були гарні вчителі, але власне Геккель допоміг сформувати його як дослідника. Він швидко оцінив здібності студента Міклухо-Маклая і у 1866 р. взяв його з собою в експедицію на Канарські острови – тоді ще зовсім не антрополога і етнографа, а біолога-початківця, спеціаліста з морської фауни і порівняльної анатомії» [4]. У цій експедиції брали участь також професор **Р. Грефф** (із Бонна) і товариш М.М. Міклухо-Маклая студент-медик **Фоль** (згодом професор у Женеві).

Дослідники природи відвідали Мадейру, Тенеріфе, Гран-Канарію, Фуентавентуру, загалом біля 4-х місяців провели на острові Лансероте, займалися зоологічними дослідженнями. М.М. Міклухо-Маклай займався анатомією губок і дослідженнями мозку хрящових риб.

Експедиція на Канарські острови стала першою морською екологічною експедицією в історії науки і була дуже успішною. Об'єктом досліджень стали морські бентосні (донні) гідробіоти – губки, корали, актинії і двостулкові молюски. Власне спеціальний термін «*бентос*» для позначення донних організмів було запроваджено Е. Геккелем у морську біологію. «Круглодобова робота, проживання в одній палатці, організація експедиційного побуту дуже зблизили професора та аспіранта і сприяли виникненню нових перспективних ідей і планів. До цього періоду відносяться захоплені відгуки М.М. Міклухо-Маклая про свого керівника і стримані компліменти професора на адресу аспіранта з Росії. Аналіз переписки Е. Геккеля і М.М. Міклухо-Маклая, яка зберігається в архіві дому-музея Геккеля у Єні, дозволив допустити американському історикові **Роберту Річарду**, що вчитель і учень насправді були гей-парою» [5, с. 219].

Під час цієї експедиції виникла ідея проведення досліджень в абсолютно іншому напрямку – механізмів і ефектів дарвінівського природного добору стосовно людини. Обидва виявилися на порозі виникнення нової науки – **екології людини**. Основними джерелами нового наукового напрямку стали:

- класична біологічна екологія в розумінні Е. Геккеля, в тому числі матеріали сумісних з М.М. Міклухо-Маклаєм досліджень бентосної фауни як Канарських островів, так і Червоного моря;
- терія еволюції живої природи і видоутворення на основі природного добору Дарвіна–Уоллеса;

Ернст Геккель

Карл Гегенбаур

Антон Дорн

■ концепція Ч. Дарвіна про небожественне походження людини (або від людиноподібних мавп, або від спільного з ними предка).

Тут слід дещо детальніше зупинитися на характеристичні нового наукового напрямку – екології людини. Сьогодні дослідники історії розвитку даної науки вважають, що практично з моменту свого виникнення екологія людини розділилася на два напрями, і формування цих напрямів зумовлено розбіжностями між Геккелем і Міклухо-Маклаєм. Обоє дослідників зіткнулися з такими складнощами:

- надзвичайною бідністю інформації про «дикі племена» і повною відсутністю палеоантропологічних даних;
- появою всіляких підтасувань та імітацій історично-археологічних і палеонтологічних знахідок;
- зростаючою політизацією як соціальних наук, так і біології та появою «расових питань».

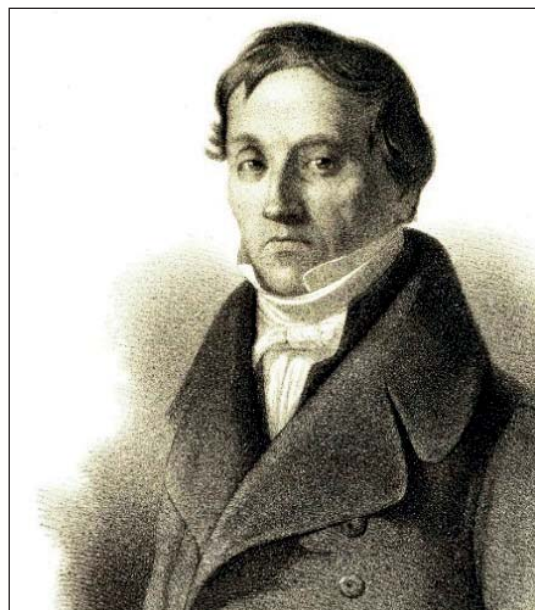
Протягом вирішення означених проблем між Е. Геккелем і М.М. Міклухо-Маклаєм постали протиріччя, які спричинили сварку і розрив відносин. Безперечно, розрив наукових зв'язків між обома вченими затримав розвиток науки екології людини.

Основними помилками Е. Геккеля називають:

- «олюднення» мавп, приписування їм людських форм поведінки;
- механічне перенесення положень теорії природного добору **Ч. Дарвіна** на людське суспільство (поява течії «соціал-дарвінізм»);
- полігенетичну теорію походження різних людських рас від різних предків.

Доктор географічних наук, професор **М.Б. Шілін** з цього приводу зазначає: «До ідеї полігенетичного походження людства Е. Геккеля підштовхнуло тісне і постійне спілкування з видатним німецьким лінгвістом, професором Єнського університету **Августом Шлейхером**. Останній переконав Геккеля, що не бачить у сучасних мовних груп загальної «предкової мови». Як Шлейхер, так і Геккель передбачали, що людська мова є найважливішим критерієм відмінності людини від мавпи та інших тварин, а мова є найважливішою видовою ознакою. Відповідно до цього, скільки існує неспоріднених мовних груп, стільки ж повинно бути предків у сучасних людських рас» [Там само, с.223].

Формуванню «соціал-дарвінізму» в першу чергу сприяв сам Ч. Дарвін, який у 6-му розділі своєї монографії «Походження людини» писав: «У недалекому майбутньому,

Карл Максимович Бер

можливо, через декілька сотень років, цивілізовані раси повністю витіснять або знищать усі варварські раси у світі». Філософ **Г. Спенсер** переніс на людське суспільство так званий «універсальний закон природи», який стверджував: «Істота, недостатньо енергійна, щоб боротися за своє існування, повинна загинути».

Е. Геккель сьогодні постає перед нами у негарному світлі ще й тому, що у 1915 р., під час Першої світової війни, в шовіністичному угарі багато разів повторював своє твердження, яке він зробив ще у 1870 р., спілкуючись з М.М. Міклухо-Маклаєм: «Нижчі людські раси (австралійські негри, африканські негри, тасманійці) значно ближчі за рівнем свого розвитку до вищих мавп (горила, шимпанзе, оранг), ніж до вищих рас» [6].

Сукупність подібних суджень призвела у 1920–1930-х роках, вже після смерті Геккеля, до виникнення в нацистській Німеччині «націонал-дарвінізму», основою якого є положення про перевагу європейських «арійських» рас над «дикими». «У відповідності з уявленнями соціал-дарвіністів і націонал-дарвіністів, «сильні раси» у своєму розвитку активно перетворюють природне середовище, перебудовуючи його в інтересах свого комфорту і процвітання, і витіснюють «слабкі раси» або шляхом

жорсткої конкуренції, або методами фізичного винищення» [7, с. 223].

Видатний російський дослідник природи **К.М. Бер** був прихильником моногенетичного походження людських рас від одного спільного предка. Власне він і запропонував М.М. Міклухо-Маклаю відвідати Нову Гвінею і дослідити дану проблему. У своєму наставничому листі він рекомендував йому спостерігати за людьми «без упередженої думки відносно кількості і поширення людських племен і рас» [8].

Експедиція на Канарські острови завершилася розривом стосунків між Е. Геккелем і М.М. Міклухо-Маклаєм. Професор повернувся до Німеччини раніше, а М.М. Міклухо-Маклай поїхав з **Фолем до Марокко** та Гібралтару, а звідти через Іспанію і Францію – назад до Єни. Там він продовжував відвідувати лекції з медицини на медичному факультеті і в той же час почав друкувати результати досліджень про губки і про мозок хрящових риб. Якийсь час він працював асистентом в гістологічному інституті проф. Геккеля.

Через три роки після експедиції на Канарські острови повинна була відбутися друга спільна експедиція Е. Геккеля і М.М. Міклухо-Маклая – на цей раз на Червоне море. Однак план цієї так званої «африканської експедиції» не був реалізований в належному вигляді. У експедицію відправився один Міклухо-Маклай на гроші матері, прислані з Росії. Мало того, в Єну він вже не повернувся. Величезна колекція губок разом із детальним звітом була привезена ним до Санкт-Петербурга. Тут він відразу почав готувати нову експедицію – на острів Нова Гвінея з метою вивчення побуту папуасів. Практично нове захоплення Міклухо-Маклая стало причиною гострих наукових дискусій з колишнім науковим керівником Е. Геккелем.

**Ернст Геккель (сидить)
і М.М. Міклухо-Маклай. 1867 р.**

Однак експедиції до папуасів передувала ще одна експедиція Міклухо-Маклая з іншим видатним дослідником природи **Антон Дорн** до Мессіни (Італія) для продовження порівняльно-анатомічних робіт. Антон Дорн – німецький зоолог. Основні його праці – з ембріології і еволюції безхребетних (переважно ракоподібних) і хребетних тварин. У 1875 р. він вперше описав зміну функцій органів у філогенезі. А. Дорн – організатор і керівник з 1870 р. Неаполітанської зоологічної станції, яка стала міжнародним центром зоологічних досліджень. Член академії наук «Леопольдіна», іноземний член Лондонського королівського товариства (1899), іноземний член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1904 р.).

Під впливом Ернста Геккеля науковий світогляд Дорна сформувався як дарвінівський. Серед найбільш відомих праць А. Дорна – книга «Походження хребетних тварин і принцип зміни функцій» (1875 р., в російському перекладі у 1937 р.), у якій він сформулював принцип багатфункціональності органів, завдяки якому зі змінами навколишнього середовища домінуюча функція органу може змінюватися. Дорн відстоював ідею гомологічної будови хребетних і безхребетних, походження хребетних пов'язував з кільчастими червами.

Знайомство М.М. Міклухо-Маклая з Антоном Дорном почалося ще в Єнському університеті, де вони у 1865–1869 рр. разом слухали лекції німецького зоолога Е. Геккеля з зоології і палеонтології, а також лекції Карла Гегенбаура з порівняльної анатомії. Після закінчення Єнського університету обидва вирішили відправитися в експедицію до Мессіни (о. Сицилія, Італія), де Міклухо-Маклай планував продовжити дослідження губок і мозку селяхій (акул), розпочаті ще на Канарських островах [9].

7-го січня 1869 р. Микола Міклухо-Маклай та Антон Дорн разом здійснили сходження на вулкан Етна. На верхній платформі вулкану А. Дорну не повезло – він послизнувся на льоду і скотився по різкому схилу донизу, при цьому дуже забився і втратив дорогий годинник. Мабуть, через цю подію в січні того ж року А. Дорн покинув Мессіну.

Під час роботи друзі дуже швидко відчували, що їм не вистачає книг, потрібних інструментів і що вони через це даремно витрачають час і гроші. Міклухо-Маклай залишився також невдоволеним морською фауною і вирішив, що для роботи йому краще перебраться до Червоного моря.

Тому 12 березня 1869 р. він відправився у нову подорож. Але ще до того, як їхні шляхи розійшлися, у молодих дослідників народилася ідея про створення зоологічної станції на березі Середземного моря, яка мала б акваріум. Обидва молоді дослідники природи вважали, що зоологічні дослідження слід перенести з лабораторій та музеїв на берег моря, де можна було б спостерігати за морськими тваринами у природному середовищі. Антон Дорн уже тоді розпочав величезні організаційні роботи, щоб здійснити цей план. У 1872 р. його зусиллями була відкрита Зоологічна станція в Неаполі, яка існує й досі.

Микола Міклухо-Маклай вважав, що заснуванням станції в Неаполі А. Дорн зробив величезну послугу науці.

Завдяки цьому сотні натуралістів змогли присвятити себе науковим дослідженням, багато з яких без цієї можливості не були б доведені до кінця. Отож слід цінувати таке служіння науці, далеке від егоїзму, його джерелом є чиста любов до науки і чітке розуміння її потреб. Міклухо-Маклай писав з цього приводу: «Вчений повинен дивитися на науку справді як на мету життя, а не як на засіб». Він стверджував, що вчений повинен йти своєю дорогою, не звертаючи уваги на думку натовпу.

Листування М. Міклухо-Маклая з А. Дорном розпочалося ще з Мессіни. Останній дуже високо цінував свого товариша. Загалом листування між цими вченими – це окрема тема дослідження історії взаємин між двома вченими світового рівня.

У березні 1869 р. М.М. Міклухо-Маклай відправився на береги Червоного моря, відвідавши Ямбо, Джедду, Массову і Суакін; звідки в липні цього року через Константинополь повернувся до Росії. Відвідавши південний берег Криму, він пробув якийсь час на Волзі, щоб зібрати матеріали для анатомії мозку хрящових риб.

На зворотному шляху М. Міклухо-Маклай був присутнім на Другому з'їзді дослідників природи та лікарів у Москві в 1869 році. На одному з засідань він активно рекомендував з'їздові ідею заснування зоологічних станцій у Білому, Балтійському, Чорному, Каспійському морях і, якщо можливо, в Східному океані, на Сахаліні і на Камчатці. Запропонована ідея М.М. Міклухо-Маклая частково була здійснена весною 1871 р., коли в Севастополі була відкрита Зоологічна станція Новоросійського товариства дослідників природи [10].

Повернувшись знову до Єни, Міклухо-Маклай став готуватися, вивчаючи літературу про подорожі, до поїздки на острови Тихого океану. Приїхавши восени 1870 р. до Санкт-Петербурга, він зміг, за посередництва імператорського Російського географічного товариства (керівник **П.П. Семенов-Тянь-Шанський**), випросити собі кошти на проїзд до Тихого океану на одному з російських військових кораблів. Велика княгиня Олена Павлівна і Великий князь Костянтин Миколайович дуже співчутливо поставилися до підприємництва Миколи Миколайовича. Вони посприяли, щоб він відправився в листопаді 1870 р. до Тихого океану на корветі «Витязь», яким командував тоді адмірал **П.М. Назімов**.

Корабель заходив на острови Зеленого мису, в Ріо-де-Жанейро, в декілька портів Патагонії, Талькохуано, у Вальпарасо, на острови Рапануї, Мангарева, Таїті, Нову Ірландію, і нарешті прибув до порту Костянтин (у Новій Гвінеї) у вересні 1871 року. Тут М.М. Міклухо-Маклай зішшов на берег, і коли була побудована для нього хатина, відпустив корвет. У Новій Гвінеї він пробув 15 місяців, займаючись, головним чином, дослідженнями з антропології та етнології папуасів.

Прихід російського кліпера «Смарагд» (під командою **М.М. Кумані**) перервав його заняття. Міклухо-Маклай вирішив повернутися до Росії. На кліпері він відвідав Молуккські та Філіпінські острови, Гонг-Конг, Сінгапур і залишився в травні 1873 р. на острові Ява. Він скористався тут люб'язною гостинністю генерал-губернатора Нідерландської Індії **Д. Лаудона** і прожив у губернаторському палаці в Бюйтензорзі близько семи місяців. Свіже повітря Бюйтензорга сприятливо подіяло на його здоров'я, так що він був у змозі скоро зайнятися друкуванням (німецькою мовою) у батавійському «Журналі природничих наук» результатів свого перебування в Новій Гвінеї, а в кінці року зробити туди другу подорож для нових антрополого-етнологічних досліджень і спостережень – цей раз на північно-західному березі острова.

Микола Миколайович став піонером наукового вивчення папуасів. Він зібрав такий цінний матеріал і зробив такі важливі узагальнення, які ніколи не втратять свого значення. Його заслуга полягає, перш за все, в тому, що він відкрив, вивчив, описав світ, якого до нього не торкалася тогочасна цивілізація і який існував і розвивався за своїми історичними законами. Завдяки М.М. Міклухо-Маклаю наука отримала реальне уявлення про папуасів. Як вчений він виконав важливу гуманну роль – показав усьому цивілізованому світові, що папуаси – такі ж люди, як усі інші, що у своєму первісному стані вони володіють багатьма перевагами порівняно із сучасним суспільством білих людей, але разом з цим вони багато в чому відстали, і цей їх стан історично обумовлений і є перехідним.

Таких успіхів М.М. Міклухо-Маклай досягнув тільки завдяки знайомству і співпраці з видатними дослідниками природи його часу. Усі вони сприяли формуванню його світогляду – без спілкування з ними він не зміг би стати всесвітньо відомим вченим. ■

Література

1. Баландин Рудольф. Міклухо-Маклай: Маклай-тамо-рус. Ист. роман. Москва: Изд-во Астрель, 2004. 509 с. (Русские путешественники).
2. Вавилова Ірина. Микола Міклухо-Маклай / Імена України в Космосі. Науково-енциклопедичне видання під ред. І.Б. Вавилової і В.П. Плачинди. Львів: Видавничий дім «НАУТІЛУС»; 2003; К.: Компанія «ВАІТЕ», 2001. 2003; К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2003. С. 356–359.
3. Эволюционная морфология от К. Гегенбаура до современности: Сб. научн. трудов / под ред. И. Хоссфелда и др. Санкт-Петербург, 2004. 320 с.
4. Арнольд О.Р. Міклухо-Маклай: Трудно быть богом. Режим доступу: <http://antropogenez.ru/article/864/>.
5. Шилин М.Б. У истоков экологии человека: Эрнст Геккель и Николай Міклухо-Маклай. Социально-гуманитарные науки. Ученые записки Российского государственного гидрометеорологического университета, 2016. № 47. С. 216–225.
6. Haeckel E. Entwicklungsgeschichte des Menschen. Leipzig, 1874. 267 s.
7. Шилин М.Б. У истоков экологии человека: Эрнст Геккель и Николай Міклухо-Маклай. Социально-гуманитарные науки. Ученые записки Российского государственного гидрометеорологического университета, 2016. № 47. С. 216–225.
8. Міклухо-Маклай Николай Николаевич. Геологи, географы: Биограф. справочник, Киев: Наук. думка, 1985. С. 175–177.
9. Фокин С. И. Русские ученые в Неаполе. Санкт-Петербург: Алетей, 2006. 384 с.
10. Пилипчук О., Завальнюк О. Заснування Севастопольської біологічної станції та її роль у розвитку фауністичних досліджень. Історія української науки на межі тисячоліть. 2008. Вип. 33. С. 168–192.

ЩЕ РАЗ ПРО СПРАВЖНІХ ПАТРІОТІВ УКРАЇНИ

*«Auf G'tt vertraue ich
und fürchte mich nicht»
(На Бога покладаюся я,
і мені не страшно)*

Берлін, 2012 рік. Біля могили О.І. Проскури.

Богдан Кияк
канд. фіз.-мат. наук,
доктор екон. наук,
Засл. діяч науки і техніки
України
м. Київ

Цей біблійний вираз викарбовано на могильній плиті мого доброго товариша і наставника **Олександра Івановича Проскури**. А похований він на початку жовтня 2007 року на старовинному єврейському цвинтарі в Берліні. Дружина цього корінного киянина, відомого фізика, великого патріота й активного «шістдесятника» – **Олена**, у своїй унікальній книжці *«Запізніла сповідь»* (2016 р.), яку я ще не один раз цитуватиму, погодилась, знесилена відчаєм, на останню і вічну домовку Олександра серед помпезних пам'ятних поховань, що вражають своєю монументальністю, прибраністю. А в його затишній берлінській оселі на чільному місці – й зараз відкрита Біблія, яку він постійно читав останніми роками в кімнаті, де лампа світилась іноді й до ранку.

Пані Олена часто повторює визначення поняття батьківщини, що його знаходимо у працях **Костянтина Дмитровича Ушинського**: батьківщина там, де знаходяться могили батьків. Тож улітку 2011 року на Байковому цвинтарі на огорожі могили мами О. Проскури (Ольга Андріївна з родини художника **Рокицького**) було прикріплено й портрет сина Олександра: *«Можливо, хтось колись із знайомих проходитиме мимо, впізнає і вклониться... Жевріє думка, скоріше мрія, перенести Олександра до мами і самій там біля них знайти своє місце»*. Де покаяться її батьки – пані Олена не знає, як і не знає, коли її справжній день народження.

Трагедія дитинства – батьки-євреї заарештовані та розстріляні фашистами на початку війни, а її, кількарічну, врятувала від гетто українка, жителька Львівщини, і впродовж років переховувала у своїй оселі, здебільшого під столом, застеленим обрусом. Ось як про це пише пані Олена: *«...війну я пересиділа під столом у добрих, мужніх людей, які мене переховували. Під столом і підросла. А коли прийшов час і з-під столу можна було вийти, батьків моїх уже не було»*. Олена безмежно вдячна добрим і мужнім галичанам за своє збережене життя. А вже після війни – дитячий будинок, технікум, педінститут у Києві, аспірантура, наукова робота – і щаслива зустріч з Олександром, який подарував їй відчуття родини, та любов матері і бабусі...

Що спонукало сімейство Проскурів наприкінці 90-х років покинути Київ і переїхати в Німеччину, втрачаючи можливість творчої праці? Як тут не розгубитись? Можливо, це був тягар пресловутого п'ятого пункту в паспорті...

Нагадаю, що за часів Федеральногоного канцлера Німеччини **Гельмута Коля** Бундестаг прийняв історичне рішення (1991р.) щодо прийому до ФРН євреїв з колишнього Радянського Союзу. А в зв'язку з цим на запитання Олександра: *«Я не розумію, чому ти, Лено, не дієш?»*, вона відповідала: *«У мене нема доказів того, що я єврейка»*. Дивувались і друзі, запитуючи: *«Лено, а що, твій Сашко – єврей?»*. З болісними переживаннями, з нападами розпачу й депресії вони покинули Україну, будучи її великими патріотами. Та вже скоро після їхнього переїзду до Берліна лікарі виявили в Олександра недугу (ракові клітини), що забиравала в нього здоров'я. Завдячуючи німецькій медицині, Олександр ще кілька років плідно працював як неперевершений наукознавець, популяризуючи здобутки багатьох всесвітньо відомих фізиків. Ці праці (але вже без Олександра) стараннями дружини і друзів були опубліковані у книжці *«Осяяні світлом»*, 2009, Львів: «Євросвіт».

НВ. Макс Планк, підкреслюючи існування єдиної картини світу, писав: «Щоб визначити, в якому напрямі проходить розвиток фізичної науки, є лише один спосіб: порівняти її сучасний стан з тим, у якому вона знаходилась у попередні часи». Вивчення історії науки і техніки в усій повноті та протиріччях стає необхідним елементом освіти сучасного фахівця, сприяє формуванню науково-технічного мислення і свідомості молодого спеціаліста. Історія науки як глобального явища все частіше відтворюється крізь призму досягнень окремих учених і колективів, крізь творчі портрети вчених. В есеях Проскури йдеться про відкриття і здобутки відомих німецьких фізиків та висвітлення важливих і маловідомих фактів із життя таких видатних учених, як **А. Айнштайн, М. Планк, Г. Гемгольц, П. Дебай, Р. Поль, В. Шотткі, О. Стасів** та інші. В есеї автора йдеться також про тернистий шлях засновника і першого директора Інституту фізики, академіка **О. Гольдмана**.

Серед науково-історичних нарисів **О. Проскури** знаходимо й доволі розлогий есеї про колишнього київського професора **Бориса Раєвського**, який зумів вчасно виїхати за кордон і, працюючи від 1922 року в Німеччині, став засновником нової наукової галузі – біофізики. Його дослідження стосувалися в тому числі й терапії раку – хвороби, що забрала життя **Олександра Проскури**, хоча знана німецька медицина змогла відтермінувати його відхід на декілька років.

Позбавлений у 1970-і роки роботи в академічному інституті, **Олександр**, маючи педагогічну освіту, стає хорошим вузівським викладачем. А дружині він з прикритістю заявляє: «*Ти знаєш, як я бачу свою роботу? Мені здається, що я наливаю воду у діряве відро*». У ті страшні часи органи безпеки вважали **Олену Проскуру** дуже небезпечною особою, яка представляла собою ніби-то «змичку» між українським націоналізмом і сіонізмом. Подібних ярликів було значно більше. Всупереч цьому вона стає відомим науковцем і педагогом, яка вирішує надзвичайно важливу справу розвитку системи виховання та освіти наших наймолодших громадян. І її найкращою характеристикою є епітет «затишна», яким вона позначала когось дуже прихильного.

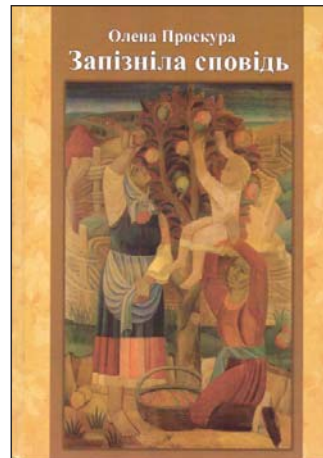
Хронологія минулих подій, що супроводжували плин сімейного життя **Проскурів** київського періоду, пам'ятає сумні часи – їхнє покоління не обминули катастрофи, пов'язані з репресіями. Наприкінці вісімдесятих років поверталися з таборів невинно засуджені побратими. Ще до арештів були похорони трагічно загиблої української художниці **Алли Горської**. У листопаді 1989 року відбулося перевезення до Києва та перепоховання на Байковому цвинтарі праху **Василя Стуса, Юрія Литвина та Олексія Тихого**. А вже згодом (у 1999 р.) люди проводжали труну **В'ячеслава Чорновола**. Моральним орієнтиром для багатьох став **Євген Сверстюк**.

Моделлю українсько-єврейських взаємин постає історія славного сімейства **Проскурів**. Бо, як писав **Іван Дзюба**: «*Нам разом жити на цій землі і разом розв'язувати спільні проблеми*».

Ці слова про спільність долі і завдань обох народів запозичив я у президента Республіканської асоціації українознавців у його передмові до збірника статей видатного єврейського мислителя і публіциста **Володимира (Зеєва) Жаботинського**, великого друга українського народу

(див. «Вибрані статті з національного питання», Київ, 1991).

А в чому полягає різниця між двома народами, пояснює професор **Мирослав Маринович**: «*Для євреїв виживання передбачає перед усім визначення сильнішої сторони і перехід на її бік, бо стати на бік слабшої сторони – це програти і бути знищеним. Оскільки українці у своїй історії частіше були слабшою стороною, виникає враження, що євреї завжди стають на боці поневолювачів, що вони – антиукраїнські за своєю природою. Українцям слід просто стати сильнішою стороною*».

Обкладинки книг
Олександра та Олени Проскурів

І ще нагадаю про одну істину, яку передає пані **Олена Проскура** у своїй чудовій книжці «Запізнела сповідь». Це – думка письменника-філософа **Мирослава Дочинця**: «*Світ довкола не міняється, якщо не міняєшся ти. День забарвлений не сонцем і не хмарою, а твоїм настроєм. І куди б ти не пішов, знайдеш там лише те, що приніс із собою*»...

А нам залишилися наукові здобутки та добра пам'ять про міжетнічну пару **Олени та Олександра Проскурів**. І той (на жаль, у минулому) усміхнений образ – в лабораторію входить солідний, козацької статури **Олександр**, тримаючи у кремезних руках тендітні букетики перших весняних фіалок, які він знайшов у **Голосіївському лісі**, що поряд з Інститутом фізики. Він дарує квіти зашарілим від приємного здивування співробітницям, шляхетно цілуючи їм руки. Наука і краса завжди поряд... ■

Берлін, 2006 р.
Зліва: **Олександр Проскура**
з донькою **Наталкою** і онуком **Миколкою**;
справа: автор есею **Богдан Кияк**
з дружиною **Юлією** і донькою **Іриною**

ТЕОРЕТИЧНА ФІЗИКА БУЛА СЕНСОМ ЙОГО ЖИТТЯ

Carpent tua roma nepotes
(Твої плоди зберуть нащадки)
Вергілій

Лауреат Ленінської премії
А.Ф. Лубченко, 1975 р.

Микола Григорчук
доктор фіз.-мат. наук
пров. наук. співроб.
Інституту теоретичної фізики
ім. М.М. Боголюбова
НАН України,
м. Київ

Україна завжди славилася своїми талантами, чиї доробки ставали вагомим внеском у скарбницю світової науки й культури. Чи не найбагатшою на таланти завжди була Полтавщина – стержень українства, коренева система нашого народу. Для читачів журналу добре відомі такі імена: *Гоголь, Котляревський, Панас Мирний, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Сковорода, Петлюра, Микола Лисенко, Євген Гребінка, Олександр Білаш, Михайло Остроградський, Василь Симоненко, Олесь Гончар, Павло Загребельний, Григорій Тютюнник, Маруся Чурай, Раїса Кириченко, Анатолій Загородній* та ін. Всі вони виростили на полтавській землі. Майже кожен шостий відомий науковець, мистець, літератор чи політик України родом саме з Полтавщини.

На часі згадати ще одне славне ім'я в українській фізичній науці. Професору **Андрію Федоровичу Лубченку** 27 жовтня 2021 року виповнилося би 100 років.

Андрій Федорович народився на хуторі Ломаківський Миргородського району на Полтавщині. Навчання розпочав у 1929 році в Сорочинській початковій школі. При вступі до Київського державного університету його застала Друга світова війна. Молодою людиною він пройшов важкими дорогами війни, спочатку – від Києва до південного Уралу, а потім у зворотному напрямку – до Угорщини, Австрії, Чехословаччини в складі Західного, Ленінградського, I-го та IV-го Українських фронтів. Розпочинав він свої військові дороги курсантом Лепельського мінометного училища, дійшов до першого помічника, а потім заступника начальника штабу мінометної бригади. Він був нагороджений бойовими орденами «Вітчизняної війни» та «Червоної зірки», а також медалями «За взяття Відня», «За перемогу над фашистською Німеччиною».

Відразу після звільнення в запас Андрій Лубченко поступив на фізико-математичний факультет Львівського державного університету, де разом з **Ігорем Юхновським** навчався на одному курсі. У повоєнному Львові вони ділили між собою і ліжко-місце в гуртожитку й шматок хліба. Пізніше з великим задоволенням Лубченко приїжджав у місто своєї студентської молодості на наукові конференції і в тісному колі однодумців (серед яких, наприклад, проф. **Я. Довгий**) одверто висловлював свої погляди, в тому числі й на становище України в сім'ї «братніх народів».

Ще студентом під керівництвом професора **А. Глаубермана** він виконав свою першу наукову роботу, присвячену теорії діелектричних властивостей титанату барію в стаціонарних полях, яка вийшла друком у 1952 році в «ЖЭТФ». Після закінчення з відзнакою університету в 1951 році він повернувся до Києва і незабаром вступив до аспірантури при Інституті фізики АН УРСР.

Його науковим керівником був керуючий відділом теоретичної фізики в цьому інституті – **Олександр Сергійович Давидов**. Під його керівництвом А. Лубченко займається вивченням впливу розчинів на спектри поглинання та люмінесценції молекул. За три роки він успішно виконав, а в кінці 1954 року захистив кандидатську дисертацію. Через чотири роки після цього він став старшим науковим співробітником в цьому ж інституті, а в 1963 році захистив докторську дисертацію за темою «Дослідження з теорії фотопереходів в домішкових центрах та ядрах твердого тіла».

Андрій Федорович брав активну участь у створенні Інституту теоретичної фізики АН УРСР, який носить ім'я **М.М. Боголюбова** – автора ідеї заснування міжнародного центру

теоретичної фізики в Києві. Правда, до її остаточної реалізації довелося докласти чимало зусиль на найвищому рівні. Варто нагадати, що тоді в Росії ще не існувало Інституту теоретичної фізики ім. Л.Д. Ландау.

Попри спротив з центру стараннями тодішнього керівника УРСР **П. Ю. Шелеста** та нового керівника АН УРСР **Б.Є. Патона** в 1966 році мрію Боголюбова вдалося втілити в життя. З перших днів заснування ІТФ АН УРСР Андрій Федорович Лубченко працював у цьому інституті. У 1972 році на запрошення академіка **М.В. Пасічника** А.Ф. Лубченко перейшов до новоствореного тоді Інституту ядерних досліджень АН УРСР на посаду завідувача теоретичного відділу.

Головною областю наукових досліджень А.Ф. Лубченка була теорія твердого тіла. Його головними теоретичними уподобаннями можна назвати три важливих напрямки: дослідження екситонних станів у молекулярних кристалах, дослідження ефекту Мессбауера та дослідження фотопереходів у домішкових центрах.

У роботах А.Ф. Лубченка вперше було розвинуто теорію вбирання, дисперсії, природного і магнітного обертання площини поляризації світла молекулярними кристалами в області екситонних збуджень за наявності слабого зв'язку екситонів з фононами, досліджено теоретико-груповими методами проблему утворення екситонних станів в кристалах, що містять різні молекули в елементарній ґратці.

Теоретичні результати, одержані в роботах А.Ф. Лубченка, отримали високу оцінку, знайшли багаточисельні підтвердження, були широко визнані в колишньому СРСР і за кордоном, увійшли в монографії з теорії молекулярних екситонів.

У ті роки спектроскопія займала провідне місце у наукових дослідженнях інститутів Києва.

Академік О.С. Давидов теоретично відкрив розщеплення спектральних ліній, коли в елементарній комірці молекулярного кристала міститься більше однієї молекули. Це відкриття було запатентоване як «давидівське розщеплення» (1948 р.). Експериментальна група **А.Ф. Прихотько**, **М.С. Бродина** та **В.Л. Броуде** знайшла експериментальне підтвердження цьому явищу. Невдовзі відкриття отримало всесоюзне визнання, і в 1966 році шість учених із київської школи (крім згаданих трьох, ще **О.С. Дави-**

дов, А.Ф. Лубченко, Е.Й. Раїмба) разом з представниками ленінградської школи (**Є.Ф. Гросс, Б.П. Захарченя, А.А. Каплянський**) одержали Ленінську премію в галузі науки і техніки за «теоретичне та експериментальне вивчення екситонів у кристалах». Ця премія була своєрідним аналогом Нобелівської премії, нею нагороджували громадян СРСР за найвидатніші досягнення в науці, техніці, літературі, мистецтві та архітектурі.

Одночасно з роботою в ІТФ Лубченко продовжував працювати за сумісництвом як професор на кафедрі теоретичної фізики Київського державного університету ім. Т. Шевченка, де читав курси «Теорія твердого тіла», «Електромагнітна теорія світла», «Теорія квантових переходів», «Теорія груп».

Велику увагу приділяв учений створенню послідовної теорії квантових переходів у домішкових центрах твердого тіла. У цих роботах вперше досліджено вплив ангармонізму коливань атомів та зміни квазіпружних постійних твердих розчинів на форму фононних смуг та безфононних ліній в спектрах поглинання і випромінювання світла домішковими центрами. Проведені дослідження розкрили природу фізичних процесів, що призводять до порушення дзеркальної симетрії спектрів вбирання і випромінювання, природу ширини безфононної лінії і заклали основи теорії концентраційної залежності спектрів домішкових центрів твердих тіл. Не зайвим буде тут нагадати, що існування безфононної лінії в спектрі поглинання світла домішкою в кристалі (оптичний аналог ефекту Мессбауера, відкритий ним у 1958 році) було вперше передбачено саме в роботах Андрія Федоровича.

Результати цих досліджень увійшли до його монографії «Квантові переходи в домішкових центрах твердих тіл» (Київ, Наук. думка, 1978 р., 284 с.), виходу якої у друкованому вигляді він уже не побачив.

А.Ф. Лубченком були одержані фундаментальні результати і в теорії ефекту Мессбауера на домішкових ядрах, вперше розвинуті методи дослідження неідеальних кристалів з використанням динамічних параметрів ідеальних кристалів. Разом з **І.П. Дзюбом** (добре відомим також як перший голова ВАК України та перекладач художніх творів з японської мови) було виконано низку робіт, в котрих розвивалась теорія фотопереходів в ядрах, що знаходяться в твердому тілі.

1970 рік. Професори, нагороджені пам'ятною медаллю до дня народження В.І. Леніна.

Верхній ряд, зліва-направо:

А.Ф. Лубченко (2-ий), О.С. Парасюк (3-ий),
В.І. Овчаренко (4-ий), І.П. Дзюб (5-ий),
А.У. Клімик (6-ий);

нижній ряд, зліва-направо:

О.С. Давидов (2-ий), В.П. Шелест (5-ий),
Д.Я. Петрина (6-ий).

На науковому семінарі в Інституті теоретичної фізики АН УРСР 1969 р. Зліва направо:
О.С. Давидов, А.Ф. Лубченко, С. Дудкін, І.П. Дзюб, Г.Ф. Філіппов

Ці роботи заклали основи теорії ефекту Мессбауера, стали широковідомими як у нас, так і за кордоном і ввійшли складовою частиною до всіх монографій по теорії ефекту Мессбауера.

Наприкінці життя професор Андрій Лубченко успішно розвивав теорію дифузії легких атомів заглиблення. Зокрема, ним був запропонований оригінальний метод лазерного стимулювання дифузії, що й до сьогодні має принципове значення для селективного легування напівпровідникових матеріалів.

Усі роботи Андрія Федоровича виконані на високому математичному рівні. Він був одним з піонерів використання новітніх досягнень теорії поля та методів функцій Гріна в теорії твердого тіла.

А.Ф. Лубченко користувався заслуженим авторитетом серед учених-фізиків. Протягом чотирьох років він був першим відповідальним секретарем «Українського фізичного журналу». Становлення наукових бібліотек в ІФ, ІТФ та ІЯД НАН України нерозривно пов'язані з його іменем. Він був членом Українського координаційного комітету з фізики твердого тіла та Бюро ради по проблемі «ядерна фізика», керівником секції «Радіаційні ефекти в твердих тілах», членом секції фізики в комітеті по Державних преміях УРСР.

А.Ф. Лубченко є автором і співавтором понад 80 наукових праць, повний перелік яких був зібраний і оприлюднений в УФЗ (2001 р., Т. 46, №10, С. 1119–1121). Порівняно зі вченими, у яких число публікацій перевищує 500 і навіть доходить до тисячі, доробок його виглядає скромним, але, якщо зважити на те, що кількість робіт Лауреата Нобелівської премії *Лева Ландау* становить 99, то зрозуміло, що якість робіт має серйозне значення. Андрій Федорович створив наукову школу. Серед його вихованців понад десяток кандидатів наук.

Автору цієї статті поталанило вступити в аспірантуру при Інституті ядерних досліджень АН УРСР й мати його науковим керівником. Він був вимогливим і до себе, і до співробітників та сумлінним у роботі. Опубліковані статті й монографії, перечитані ним, рясіють на полях помітками, зробленими гостро наточеним олівцем.

Багато студентів Київського, Дніпропетровського, Львівського та Чернівецького університетів знали Андрія Федоровича. Одним він читав лекції, другі проходили в нього дипломну практику і писали дипломи, у третіх він приймав державні іспити.

Під його керівництвом виконали свої кандидатські дисертації *Б.М. Павлик, С.І. Дудкін, В.М. Дубінін, М.В.Ткач, П.О. Вознюк, І. Зушман, А.М. Коростиль*, китаєць *Цінь Юнь-вень* та в'єтнамець *Нгуєн Кхан Ньян*.

Не можна тут пропустити важливу громадянську позицію Андрія Федоровича. У числі перших серед наукової еліти УРСР він підтримував рух шістдесятників, поставивши свій підпис під знаменитим листом 139-и діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів, направленим в ЦК КПРС у квітні 1968 року на знак протесту проти незаконних репресій і закритих судів, що відбулися в Україні протягом 1965–1966 років. У минулому числі «Світогляду» подана стаття професора *О. Сарбея* з текстом листа та прізвищами підписантів (див. ж-л «Світогляд». №4, 2021 р., стор.49).

Андрій Федорович рано пішов з життя. Останній раз я бачив його в лікарні для вчених АН УРСР, що у Києві по вулиці Вознесенський узвіз (колись Смирнова-Ласточкина). Він сидів за столом за черговою роботою і акуратним своїм почерком мережив нові формули. Ніщо не провіщало тоді швидкої біди. Ми побесідували, він дав мені завдання й відпустив у чергову аспірантську відпустку. Повернувшись з неї, з сумом довідався, що мій науковий

ПРИСУЖДЕНИЕ ЛЕНИНСКИХ ПРЕМИЙ 1966 г.
ж-л «УСПЕХИ ФИЗИЧЕСКИХ НАУК»
1966 г. Июль Том 89, вып. 3
ХРОНИКА

Ленинская премия за теоретические и экспериментальные исследования экситонов в кристаллах присуждена двум группам физиков: **Е.Ф. Гроссу, Б.П. Захарченя, А.А. Каплянскому** в Ленинграде и **А.С. Давыдову, А.Ф. Прихотько, В.Л. Броуде, А.Ф. Лубченко, М.С. Бродину, Э.И. Рашба** в Киеве.

Идея экситона, выдвинутая впервые Я.И. Френкелем для интерпретации механизма поглощения света кристаллами, оказалась необычайно гибкой и плодотворной. Наибольшие успехи были достигнуты в применении этой идеи к кристаллам полупроводникового типа (Cu_2O , CdS) в работах Е.Ф. Гросса с сотрудниками и к молекулярным кристаллам ароматических соединений (бензол, нафталин, антрацен) в работах А.Ф. Прихотько, А.С. Давыдова и их сотрудников. В том и другом случае коллективные эффекты, обусловленные закономерным расположением молекул в кристаллах, ведут к возникновению своеобразных спектров поглощения, принадлежащих кристаллу в целом. В случае полупроводниковых кристаллов (Cu_2O) эти явления состоят в возникновении расположенного на границе с собственным поглощением кристалла водородоподобного спектра. Детальное исследование этого спектра и доказательство принадлежности его квазичастице — экситону — является заслугой группы, возглавляемой Е.Ф. Гроссом. Эти работы исчерпывающим образом освещены на страницах нашего журнала (Е.Ф. Гросс, УФН 63, 573 (1957); 76, 433 (1962).

В случае молекулярных кристаллов ароматических соединений волна возбуждения, распространяющаяся по кристаллу, и соответствующая ей квазичастица — экситон — ведут к появлению в спектре поглощения особых сильно поляризованных по направлению кристаллографических осей кристалла линий. Экспериментальное исследование этих кристаллических спектров было выполнено А.Ф. Прихотько и В.Л. Броуде; дальнейшее развитие теории экситонов в молекулярных кристаллах принадлежит А.С. Давыдову и Э.И. Рашба. В частности, Давыдов теоретически предсказал, что в тех случаях, когда в элементарной ячейке кристалла помещаются две молекулы, линии спектра расщепляются на два компонента, поляризованные в соответствии со свойствами симметрии кристалла. Это расщепление, подтвержденное экспериментом, в литературе называется «давыдовским расщеплением». Оно представляет собой расщепление невырожденных уровней одинаковых, закономерно расположенных молекул под действием взаимных возмущений, т. е. коллективный эффект, в отличие от ранее изучавшегося расщепления вырожденных уровней самих атомов и молекул под действием внутренних электрических полей кристалла (так называемое «расщепление Бете»).

Л. В. Келдыш, Э. В. Шнольский

керівник уже в кращих світах. Передчасна смерть 26 листопада 1977 року забрала визначного вченого у розквіті творчих сил. Приблизно за рік до нього померла і його мати.

Друзі і колеги по роботі запам'ятали Андрія Федоровича як принципову, надзвичайно порядну, вимогливу і майже безкомпромісну людину (роки на фронтах Другої світової війни залишили свій слід). Він був справжнім сином українського народу, прикладом беззастережного служіння йому. Розмовляв скрізь і завжди рідною мовою та підтримував як лауреат Ленінської премії рух шістдесятників, тому й потрапив у списки «неблагонадійних».

Незважаючи на підтримку академіків **М.М. Боголюбова, Д.І. Блохінцева, М.В. Пасічника, В.Є. Лашкарьова, А.Ф. Прихотько**, член-кореспондента **В.П. Шелеста** та багатьох інших авторитетних учених, його так і не обрали до членів Академії наук УРСР. Та й передчасний його відхід з життя за тієї системи викликає роздуми...

Серед інших видатних вчених, вшанованих на меморіальній дошці, прикріпленій на вході в Інститут фізики НАН України, є й професор Андрій Федорович Лубченко. Ім'я його назавжди залишиться в серцях вдячних українців, вірним соратником яких він був. ■

Світлини у тексті належать п. Степану Філіпчуку

Головні публікації А.Ф. Лубченка

1. А.С. Давыдов, А.Ф. Лубченко. Электромагнитные волны в кристалле в области экситонного поглощения, ЖЭТФ, 1958, т. 35, вып. 6, с. 1499–1507;
2. А.Ф. Лубченко. Об оптических характеристиках молекулярных кристаллов в области экситонного поглощения, Оптика и спектроскопия, 1958, т. 5, вып. 4, с. 404–414;
3. А.Ф. Лубченко, Э.И. Рашба. Об экситонных состояниях молекулярного кристалла, содержащего различные молекулы, Оптика и спектроскопия, 1958, т. 4, вып. 5, с. 580–585;
4. И.П. Дзюб, А.Ф. Лубченко. Резонансное рассеяние света примесными центрами твердого тела, ФТТ, 1961, т. 3, вып. 12, с. 3602–3613;
5. И.П. Дзюб, А.Ф. Лубченко. Метод температурных функций Грина в теории эффекта Мессбауэра на примесных ядрах, ЖЭТФ, 1963, т. 44, вып. 5, с. 1518–1524;
6. Lubchenko. Green's Function Method in the Theory of Light Absorption by Impurity Centers in Solids, Phys. Stat. Sol., 1965, V. 9, № 3, S. 879–892;
7. Давыдов, А.Ф. Лубченко. Правило Урбаха для локализованных возбуждений в кристаллах, ДАН СССР, 1968, т. 13, № 6, с. 1301–1303;
8. A.F. Lubchenko, V.M. Nitsovich, M.V. Tkach. Temperature genesis of the curves of absorption and dispersion of light by ionic crystals in the exciton region, Phys. Stat. Sol.(b), 1974, V.63, № 2, S. 609–619;
9. А.Ф. Лубченко, Н.И. Григорчук. Межзонные переходы

молекулярных экситонов, Оптика и спектроскопия, 1976, т. 41, Вып. 1, с. 82–87.

10. Автор книги «Квантовые переходы в примесных центрах твердых тел». А.Ф. Лубченко. Киев: Наук. думка, 1978. 284 с.

Публікації про А.Ф. Лубченка

1. Храмов Ю.А. Вестник Академии Наук СССР, май 1966, с. 3–5.
2. Український радянський енциклопедичний словник (УРЕС), т. 2, Київ, 1967, с. 370.
3. Журнал «Огонек», 1976 г.
4. Институт теоретической физики, Киев, Наукова думка, 1986, с. 13–14.
5. Довгий Ярослав. Видатний український фізик-теоретик Андрій Лубченко. Фізичний збірник НТШ, т. 2, 1996, с. 158–163.
6. Гайда Роман. Декілька спогадів про А.Ф. Лубченка. Фізичний збірник НТШ, т. 2, 1996.
7. Григорчук М.І. До восьмидесятиріччя з дня народження А.Ф. Лубченка (1921–1977). Укр. фіз. журнал, 2001, т. 46, № 10, с. 1117–1121.
8. Шарамова Віра. Українські фізики та астрономи. Тернопіль, в-во «Підручники і посібники», 2007, с. 94.
9. Ковальчук В.В. Фізика в Україні в 19–20 ст.: історія, здобутки, особистості. Андрій Федорович Лубченко (1921–1977). Слово, 2009. с.245.
10. Григорчук М.І. «Життя, присвячене науці. До 90-річчя від дня народження А. Лубченка», Світ фізики, 2011, № 4, с. 14–17.

ТРИФОН БАШТА: ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАУЦІ ТА АВІАЦІЇ

Нашу розповідь про *Трифона Максимовича Башту* почнемо з короткої анотації, яку наведено в довіднику «Народжені Україною. Золоті імена України».

«Фундатор вітчизняної наукової школи промислової гідравліки. Провідний конструктор зі створення гідравлічних систем. Дві стратегічні галузі – верстатобудівна та авіаційна своїм прогресом певною мірою зобов'язані саме йому».

Трифон Башта народився в 1904 році на козацькому хуторі Чижики Полтавської губернії в багатодітній сім'ї **Максима Башти**, відомого у всій окрузі коваля і механіка. Батько передав синові любов до механіки на все життя.

У 1914 році Максим Башта був зафрахтований слюсарем-механіком на середньоазіатську залізницю і разом із родиною, в якій на той час налічувалось 10 дітей, переїхав до Ашхабаду. Тут Трифон спочатку закінчив церковно-приходську школу, а потім поступив до залізничного училища. У 18 років він уже працював помічником, а потім і машиністом поїзда.

Цікавий ашхабадський період життя сім'ї Башти. Після революції батька Трифона Максимовича Башти, як найбільш прогресивного представника робочого та селянського класу одночасно (був ковалем) призначають директором залізничного клубу. Сім'я переїжджає в клуб, де їм виділили приміщення для проживання. В цей час діти починають активно долучатися до культури: вчать гри на різних музичних інструментах, приймають участь у гуртках, організованих при клубі, захоплюються літературою.

У ці роки в насильно приєднаній до Росії Туркменській республіці зростало невдоволення політикою більшовиків, яке автоматично переносилося на все російськомовне населення. Готувалася масова різанина. Один з близьких друзів Трифона – туркмен за національністю – попередив Максима Башту про підготовлену акцію. Сім'я схоронилася і тільки завдяки цьому всі залишилися живі. Наякана страшними подіями сім'я Башти в 1923 році повернулася в Україну, в рідний хутір. Їхали, можна сказати, з комфортом, в персональній теплушці, де везли дві найдорожчі речі – корову і німецький рояль, якими був премійований Максим Башта за відмінну роботу на культурному фронті. Надалі під час голодомору 1933 року цей рояль допоміг вижити тій частині сім'ї Башти, що залишилась в Україні – його обміняли на продукти.

Окремо слід розповісти про ставлення Трифона Максимовича до комуністичної партії. Ще в Ашхабадському залізничному училищі юний Трифон з захопленням сприймав ідеї світлого майбутнього та рівності, він поступає спочатку в комсомол, а потім і в партію. *«Це були роки безкомпромісного та бездумного служіння революції»* – згадував Трифон Максимович.

Мало хто знає, що в Україні в той час існувало дві комуністичні партії - Українська комуністична партія більшовиків (УКПБ) і Всесоюзна комуністична партія більшовиків України (ВКПБУ). Саме в УКПБ, не розбираючись в різних політичних тонкощах, і подав документи для постановки на облік Трифон, коли приїхав з Ашхабаду. На щастя, друзі порадили йому перевести документи у Всесоюзну комуністичну партію більшовиків України, що Трифон і зробив.

І треба сказати, що зробив він це своєчасно, бо незабаром УКПБ була знищена російською більшовицькою владою, яка на той час вже панувала в Україні, практично разом з усіма її членами. А Трифона призначають зав. відділом Великобубківського райкому ВКПБУ, а трохи пізніше, після вбивства секретаря супротивниками російського більшовизму, він стає секретарем райкому партії. Але бажання вчитися далі не залишає його.

У 1924 році Трифон Максимович вступив спочатку на робітфак Київського інституту народного господарства, а потім до Київського політехнічного інституту. Однак і тут він поєднує роботу і політику – на старших курсах завідує відділом освіти в Жовтневому районі міста Києва.

Трифон Максимович згадує, що в ці роки він непохитно вірив в ідеї та цілі партії, та вся віра Трифона зникла враз і назавжди в 1933 році, під час голодомору в Україні. Приїхавши з дружиною з ситої благополучної Москви в гості, до батьків дружини, що жили на території КПІ, Трифон побачив страшних, опухлих від голоду, людей, які сиділи та лежали у парку. Це були селяни, які з усієї України приїжджали до Києва, сподіваючись знайти тут хоч якусь їжу. Там же лежали й трупи людей, які померли від голоду і яких влада ще не встигла забрати. Обурений побаченим, він вирішив написати заяву про вихід з комуністичної партії. Слава Богу, що слюзи і вмовляння молодої дружини, яка прекрасно розуміла, до чого призведе такий крок, подіяли. З тих пір він зневірився в ідеалах Комуністичної партії раз і назавжди

Трифон Башта. 1982 р.

А зараз повернемося до молодого Трифона, який вчився, займався політикою, плюс до всього на старших курсах працював заступником декана факультету КПІ. В цей час (1930 рік) він знайомиться зі своєю майбутньою дружиною – студенткою механічного факультету КПІ *Галиною Вовк*.

Активна студентка, яка займає перші місця на змаганнях зі стрільби, лиж, велосипедного спорту відразу підкорює Трифона. І тут, під час залицання до Галі, Трифон проявив небачену, на ті часи, мужність. Справа в тому, що батька Галі, *Прокопа Федоровича Вовка*, професора КПІ, декана факультету сільгоспмашин (на базі якого згодом буде створено Національну сільськогосподарську академію України) звинуватили в націоналізмі і шкідництві та заарештовують в 1929 році під час першої хвилі антинаціональної кампанії в Україні. «Шкідництво» професора Вовка П.Ф. було в тому, що він створював тукові сіялки та активно пропагував їх, бо тук (добрива) в Україні використовувався дуже мало.

Сім'я Вовк миттєво опиняється в глухій ізоляції – друзі та знайомі переривають всі контакти з нею. Переривають всі, крім Трифона, який, навіть будучи співробітником райкому партії, продовжує зустрічатись з Галею і годинами простояє разом, а інколи і замість неї на тюремному дворі в черзі з передачею для Прокопа Федоровича.

Весь цей час дружина Прокопа Федоровича Олександра Яківна, оббиваючи пороги різних кабінетів, марно намагається зняти звинувачення з чоловіка. На щастя сім'ї у центральній газеті більшовиків «Правда» була опублікована стаття про необхідність застосування тука в Україні. Використовуючи цю статтю, дружина Прокопа Федоровича, доводить абсурдність звинувачення, і Прокіп Федорович повернувся додому. На жаль, подальша доля Прокопа Федоровича сумна. Через деякий час його знову заарештували, і він гине десь на півночі в Гулагівських таборах. А

поки що доля Трифона та Галі вирішена – батьки Галі дали згоду на їхній шлюб. Незабаром Трифон повів молоду дружину на хутір знайомитися зі своїми батьками.

У 1930 році Трифон закінчує КПІ. А в 1931 році його направляють в Москву в Інститут червоної професури (ІЧП), який готував політичну і технічну еліту країни. Всі відомі політичні діячі країни того часу вийшли зі стін цього інституту. Перед Трифоном Баштою стає вибір – політика або техніка. І він без коливань вибирає техніку.

Починаючи з 1932 року, ще навчаючись в Інституті червоної професури (ІЧП), Трифон Максимович починає займатися новою, в той час, спеціальністю – гідравлічними і пневматичними приводами. Уже в 1932 році з'явилися його перші публікації в цій області. В цей час, відчуваючи брак знань з математики, Трифон Максимович екстерном закінчує механіко-математичний факультет Московського державного університету.

Після закінчення в 1934 році ІЧП Трифон Башта починає працювати в верстатобудівній промисловості – він створює і очолює бюро гідравлічних передач в науково-дослідного інституту металорізальних верстатів (м. Москва), реалізувало піонерські роботи в області наукових досліджень і конструкторських розробок гідроприводів.

У 1935 році Трифона Башту обирають Вченим секретарем технічного відділення Академії Наук СРСР. Головою технічного відділення, в той час був академік *С.А. Чаплигін*, «другий, після Жуковського, батько російської авіації», як казав Трифон Максимович. Їх знайомство відбулося ще під час навчання Трифона Максимовича в Інституті червоної професури. Допитливість, цілеспрямованість науковця подобались маститому академікові. Він уважно стежить за роботою Трифона Максимовича, всіляко підтримував його як молодого вченого. Особливо плідним був 1936 р., коли за ініціативи й активної участі Т. Башти в Харкові створювався завод «Гідропривід», виходить друком його монографія «Гідравлічні приводи і механізми металорізальних верстатів», перша фундаментальна праця в цій галузі, яка стала основним посібником для цілого покоління верстатобудівників. Того ж року, на підставі вже зробленого, комісія Академії наук СРСР надала Т. Башті ступінь доктора технічних наук без захисту дисертації.

Весь московський період життя Трифона Максимовича вражає якоюсь немислимою працьовитістю.

Він поєднує навчання в ІЧП, навчання на механіко-математичному факультеті, редакторську роботу в двох основних технічних журналах того часу і педагогічну роботу у вищих навчальних закладах. І всюди Трифон Максимович пропагує можливості і переваги нового для більшості гідроприводу. У ці роки завдяки зусиллям Трифона Максимовича в навчальні плани багатьох інститутів введена нова дисципліна «Гідропривід» і паралельно з усім цим він пише, пише, пише ...

Незабаром почалася нова смуга випробувань для всієї країни і зокрема сім'ї Башти – черговий період репресій, який вже був масовим.

У 1938 р. Трифона Максимовича заарештовують. Під час арешту у Трифона вилучають колекцію рушниць, які він з великою любов'ю збирав останні роки, і ось вже готове звинувачення «він готував замах на Серго Орджонікідзе» (політичного діяча того часу із оточення *Й. Сталіна*). Трифон потрапляє в найстрашнішу тюрму того часу – Лефортово. Там знаходились найбільш небезпечні «політич-

**Т. М. Башта – випускник
Київського політехнічного інституту
(1930 р.)**

**Галина Прокопівна Вовк -
дружина Т.М. Башти**

ні злочинці». Потім його перевели до Бутирської в'язниці, де він вперше зустрівся з уже відомим в країні авіаконструктором **А.М. Туполєвим**, який був заарештований за абсурдним звинуваченням в тому, що він нібито продав німецькому авіаконструктору **Мессершмітту** креслення одного з літаків. Незважаючи на побої і нелюдські умови, в камері часто виникали наукові суперечки. Молодий Трифон з жаром розповідав А.М.Туполєву про переваги та перспективи майже невідомого на той час гідроприводу, адже в той час Туполєв ще не використовував його на своїх літаках. В ті роки у зв'язку з загрозою майбутньої війни виникла необхідність відновлення військової авіації, а практично всі авіаконструктори були за ґратами.

Усі ці обставини змусили **Лаврентія Берію**, наркома внутрішніх справ СРСР, створити особливі в'язниці – конструкторські бюро, де репресовані вчені і конструктори працювали над створенням нової техніки. Складаючи список фахівців для роботи у незвичайному КБ, А.М.Туполєв згадав молодого ентузіаста-гідраліка і записав до нього Т.М.Башту, хоча той не був раніше пов'язаний з авіацією. Серед мешканців спецв'язниці – Центрального конструкторського бюро (ЦКБ-29), куди потрапив Трифон Максимович, були такі знані постаті, як **А.М. Туполєв**, **С.П. Корольов**, **В.М. Мясищев**, **В.М. Петляков**, **А.В. Надашкєвич** та інші – еліта наукової і технічної думки в галузі авіації.

Доктор технічних наук, конструктор від бога, Трифон Башта починав з роботи за кульманом. Пізніше його призначили провідним конструктором і заступником А.М. Туполєва і В.М. Петлякова з питань створення гідралічних систем і агрегатів. Йому доручили керувати роботами з проектування гідросистем і агрегатів для двох швидкісних пікіруючих бомбардувальників – Ту-2 і Пе-2. Що являли собою ці літаки? Це були пікіруючі швидкісні і висотні літаки, які поєднували озброєння бомбардувальника з маневреністю і швидкістю винищувача. Збільшення швидкості літаків, у порівнянні з раніше створеними, зумовило потребу у застосуванні підсилювачів потужності. Пропозицію Трифона Максимовича застосувати

для цього гідраліку спочатку було сприйнято негативно. В ті часи авіаконструктори ставились до можливості застосування гідроприводу на літаку з явною недовірою.

«Башта пропонує застосувати гідралічну систему, побудовану на неіснуючих насосах, обладнану неіснуючими агрегатами і апаратурою, яка до того ж повинна працювати на неіснуючих рідинах», – іронізував один із опонентів застосування гідроприводу.

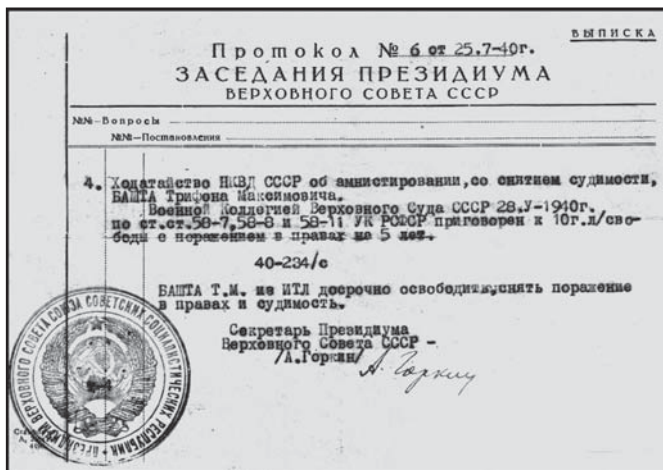
Родинне коло Башт. 1930 р.

**Дружба скріплена в'язницею.
А.М. Туполєв та Т.М. Башта. 1946 р.**

Проте А.М. Туполєв і В.М. Петляков повірили у перевагу гідроприводу, і робота почалася.

Стрімкий за формою двомоторний пікіруючий бомбардувальник Петлякова Пе-2 успішно пройшов випробування і був переданий у виробництво навесні 1940 року. На початку 1941 року був переданий у виробництво і пікіруючий бомбардувальник Туполєва Ту-2. Це були перші у вітчизняній авіації літаки, у яких силові функції взяла на себе гідравліка. Гідравлічні «м'язи» прибирали і випускали шасі, надавали рух закрилкам, стабілізатору, круто кидали машину на ціль при пікіруванні, розкривали ступки бомболюків і в автоматичному режимі виводили літаки з піке. Як було заведено, конструкторську бригаду, яка успішно справилася із завданням, не просто звільняли, а «дарували помилування».

Після звільнення Башта працює керівником конструкторського бюро на авіаційних заводах №№22 і 39, де був запущений в серійне виробництво ПЕ-2.

Почалася війна. Неперервні бомбардування не дозволяли організувати нормальну роботу заводів, і їх у 1941 році довелося евакуювати у Казань. Групі провідних конструкторів було запропоновано на базі заводу №22 організувати фронтів авіаремонтні майстерні (ФАРМ). Ворог уже був біля самої Москви – біля Шереметьєво. Трифон Максимович вирішив евакуювати дружину з дочкою і тещею, а сам залишився в Москві. Почалася робота у ФАРМ; ремонт літаків проводився під неперервним бомбардуванням. Жили на казарменому становищі на території колишнього заводу.

Пізніше виникла необхідність льотних випробувань бойових літаків з метою усунення рекламцій фронту і Трифона Максимовича Башту перевели в Льотно-дослідний інститут авіаційної промисловості (ЛДІ). Тут він пропрацював всі військові роки. Робота в ЛДІ була по суті фронтовою – на льотному полі ЛДІ базувалися і фронтів підрозділи військово-повітряних сил – відбувалися безперервні бомбардування і обстріли. Незабаром загинув В.М. Петляков зі всією бригадою льотчиків. Але доля військових років була прихильна до Трифона Максимовича – вона провела його через всі випробування фронтового життя, фактично залишивши його без єдиної подряпини. В 1943 році Трифону Максимовичу присвоїли звання підполковника, в 1944 році його послали до Німеччини для приймання німецької авіаційної техніки.

За плідну науково-дослідницьку діяльність у сфері підвищення бойових характеристик вітчизняних літаків уряд нагородив Башту Т.М. орденом Вітчизняної війни II ступеня.

На початку 1946 року він звернувся до наркому авіаційної промисловості з пропозицією про організацію дослідно-конструкторського бюро з гідроприводу літаків. Незабаром були створені завод і дослідно-конструкторське бюро № 279, директором і головним конструктором яких був призначений Трифон Максимович Башта.

У цьому ж 1946 році виходить третя за рахунком монографія «Гідравлічні пристрої літаків», яка була високо оцінена авіаційними фахівцями. В ній він узагальнив досвід та досягнення техніки в області гідравлічних пристроїв, узагальнив свій особистий досвід з конструювання цих пристроїв, провів аналіз кінематики і динаміки агрегатів гідравлічних пристроїв, на основі якого надав методичку розрахунків як окремих гідравлічних агрегатів, так і гідравлічних систем літаків в цілому.

Під керівництвом Трифона Максимовича на заводі були проведені розробки унікального гідравлічного обладнання для літаків, яке не мало аналогів в світі. Також він створює нові типи коліс для швидкісних реактивних винищувачів та гальма, які скорочують шлях пробігу літака. Вперше в практиці світового авіабудування він винаходить пристрій, який розкручує колесо літака ще в повітрі і цим зменшує динамічний удар шасі під час приземлення.

Одночасно з конструкторською діяльністю Трифон Максимович продовжує займатися науковою та педагогічною роботою. Після війни Т. Башта – професор Московського авіаційного інституту, головний конструктор і директор дослідного заводу.

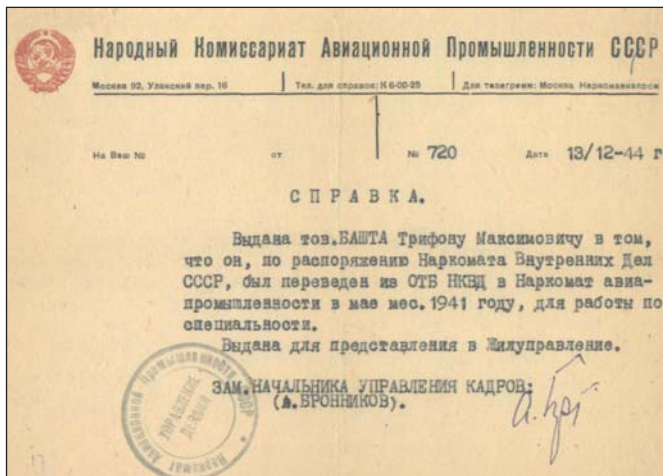

Літак Ту-2

Він регулярно проводить науково-технічні конференції на заводі та в Московському авіаційному університеті. Його наступну фундаментальну книгу «Гідравлічні приводи та агрегати літаків» перекладено за кордоном на дев'ять іноземних мов.

У 1949 році ще не реабілітованому (до того ж виключеному, під час арешту, з рядів комуністичної партії) Трифону Максимовичу за створення нової авіаційної техніки присуджується Сталінська (Державна) премія СРСР. За роки роботи на заводі йому було присвоєно звання Головного конструктора 1 категорії авіапромисловості СРСР. Слід зазначити, що гідравлічні агрегати і злітно-посадкові пристрої, створені під керівництвом Башти, застосовувалися і застосовуються до теперішнього часу в багатьох країнах світу.

Працюючи директором і Головним конструктором створеного ним досвідного авіаційного заводу, він плідно співпрацював з конструкторськими бюро *А. Туполева, С. Ілюшина, О. Яковлева, В. Мясищева, А. Мікояна, П. Сухого, М. Міля.*

Авіаційна корпорація «Рубін» організована на базі колишнього заводу № 279 Міністерства авіаційної промисловості СРСР, створеного Т. М. Баштою у 1946 році, була і є найпотужнішим підприємством у Російській Федерації з розробки і виробництва злітно-посадкових пристроїв, гідроагрегатів і гідросистем сучасних літаків та інших літальних апаратів усіх типів. Більш ніж півстоліття всі літальні апарати, літаки, гелікоптери, ракетна та космічна техніка, включно всім відомий «Буран», оснащувались і оснащуються виробами та системами, сконструйованими на основі винаходів та розробок Т.М. Башти.

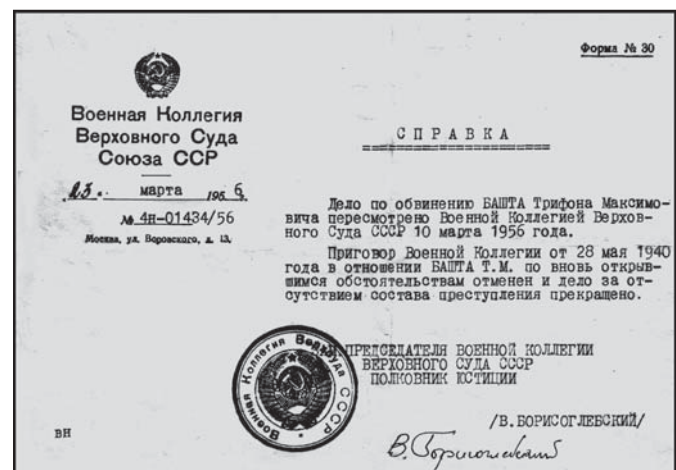
На початку 1950-х років у Трифона Максимовича почалися проблеми з парткомом його заводу. Директор заводу, що вів себе дуже самостійно (до того ж виключений з рядів КПРС) страшенно дратував парткомівців, адже в ті часи партійні органи мали величезну вагу і з ними погоджували практично кожен крок. Конфлікт з парткомом почався відразу з моменту створення заводу, тлів багато років, потихеньку набираючи силу і на початку 1950-х розгорівся остаточно. Скарги та звинувачення за підписом парткому полетіли у всі вищі інстанції. Будь яке нововведення директора зустрічало супротив партійного керівництва. А за всіма доносими та скаргами на заводі починали працювати комісії та перевірки. Виробничий процес лихорадило. Трифона Максимович жалівся *«Стало абсолютно неможливо працювати - весь час марнувався*

на різні звіти і відписки комісіям». До того ж у цей час в країні починалася нова хвиля репресій. Навчений гірким досвідом Трифон Максимович тримав валізи з речами для в'язниці і на роботі і вдома, щодня чекаючи арешту. До цього ж далися ознаки перебування в тюрмі – у нього різко погіршився стан здоров'я і ще не давала спокою не аби яка туга за рідною Україною. Все частіше приходила думка про повернення на Батьківщину.

В 1955 р. на особисте запрошення *М.Л. Голеги*, ректора Інституту цивільного повітряного флоту (зараз Національний авіаційний університет) Т.М. Башта переїздить до Києва і починає працювати в інституті. Тут він керує створеною ним кафедрою гідравліки, гідравлічних та пневматичних пристроїв літальних апаратів. Будинок, де одержала квартиру сім'я Башти, знаходився фактично у селі – це була єдина багатоповерхівка в кінці довгої Борщагівської вулиці, далі розташовувалися радгоспні поля і сади. Після вулиці Горького, де жив у Москві Трифон Максимович, це був справжній рай. Почалося нове, незвичне для нього життя – не треба було з кимось боротися, чогось домагатися, щось долати – в інституті ідуть йому назустріч з усіх питань. Потроху здоров'я Т.М. Башти почало покращуватися, і він зі властивою йому енергією береться за нову справу.

У Києві Башта Трифон Максимович продовжує очолювати роботу з розвитку і впровадження гідравлічних приводів у вітчизняну машинобудівну галузь. Кафедра і науково-дослідна галузева лабораторія, яка була створена Т.М. Баштою, стала науковим центром з авіаційного і машинобудівного гідроприводу.

Безмежно багато часу і сил витратив Трифон Максимович на підготовку наукових кадрів, передаючи їм свої знання і досвід. Під його керівництвом було захищено понад 120 кандидатських робіт та 20 докторських дисертацій. Багато учнів Т.М. Башти стали відомими вченими, працюють в різних містах і республіках колишнього Союзу.

За його представленням в Раді Міністрів СРСР у 18 вузах СРСР (в тому числі і в КПІ) була введена нова спеціальність – «Гідропривід і гідро пневмоавтоматика», для викладання якої Т.М. Башта написав 4 підручники, по яких учаться студенти і донині. Регулярно, один раз у 2-3 роки, під його керівництвом відбувалися міжгалузеві Всесоюзні наукові конференції з гідроприводу. Слід зазначити, що кафедра, яку очолював Башта Трифон Максимович, мала творчі зв'язки з більш, ніж з 250 підприємствами та науковими установами Радянського Союзу.

Результати наукової діяльності і досвід попередньої практичної роботи, регулярно узагальнювались Баштою Трифоном Максимовичем у наукових монографіях та підручниках. Монографії Трифона Максимовича стали настільними книгами для декількох поколінь машинобудівників. Ці книги, на наше переконання, не до кінця прочитані навіть найстараннішими його учнями – такий величезний обсяг інформації закладений в цих багатосторінкових фоліантах.

Відмінна риса монографій Трифона Максимовича полягає у тому, що вони завжди сконцентровані на освітлені фізики явища, що робить їх зрозумілими і для вчених, і для інженерів, і для студентів. Важко назвати галузь гідроприводу, якою б не займався Трифон Максимович і його учні і яка б не знайшла віддзеркалення в його монографіях. Перша монографія («Гидравлические приводы и механизмы металлорежущих станков») була опублікована в 1936 р., остання з книг («Техническая диагностика гидравлических приводов») вийшла в світ в 1989 р., вже після смерті Трифона Максимовича. Усього він видав близько 30 монографій і підручників, обсяг кожної з книг нерідко складав 500-600 сторінок. Багаторічна подвижницька праця Трифона Максимовича дозволила йому створити справжню енциклопедію машинобудівної гідравліки, доступну для студентів і інженерів і корисну для маститих теоретиків.

Слід також звернути увагу на ще одну грань таланту Трифона Максимовича – він був чудовим педагогом і лектором.

Випускники інституту згадують його цікаві, з прикладами з особистої практики, лекції. Коли він пояснював теоретичний матеріал, то неодмінно наводив приклади його застосування на практиці, використовуючи свій багатий конструкторський і виробничий досвід. Його лекції часто відвідували студенти не тільки механічного, але й інших факультетів інституту.

Трифон Максимович майстерно володів графікою і мав дивовижну пам'ять – він креслив на дошці різні складні конструкції, не користуючись конспектом, і навіть з останньої партії лекційної аудиторії було чітко видно кожну лінію.

Всі, хто знав родину Трифона Максимовича, відзначали: в тому, що він відбувся як особистість, як великий вчений, є величезна заслуга його дружини **Вовк Галини Прокопівни**. Вона була не тільки яскравою та чарівною жінкою, але й вченим-гідравліком також. Багато поколінь студентів дотепер пам'ятають Галину Прокопівну як прекрасного лектора та педагога (весь київський період працювала доцентом в Інституті легкої промисловості. Якщо численним аспірантам Т.М. потрібно було вирішити будь-які питання, то спочатку вони йшли до Галини Прокопівни, а вже потім до Трифона Максимовича.

Трифон Максимович дуже любив життя. Обоожнював свою дружину, любив своїх дочок Оксану та Олену. Усі ті невеликі гроші, які він отримував за свої книги, він витрачав не на меблі, не на одяг, а на подорожі. На своїй старенькій «Волзі» Трифон Максимович з сім'єю об'їздили Крим, Кавказ, Прибалтику, Карелію. А також подорожували по Далекому Сходу (Сахалін, Камчатка, Курильські острови), по Прибайкаллі, по Волзі, по Лені, по Середній Азії.

У 1987 році, на 84 році життя, після тяжкої хвороби Трифон Максимович пішов з життя.

**Меморіальна дошка
професору Трифону Максимовичу Башті
на фасаді головного корпусу
Національного авіаційного університету в м. Києві**

Продовжуючи традиції наукової школи, започатковані Трифоном Максимовичем, колектив кафедри гідрогазових систем Національного авіаційного університету, як і раніше, залишається тим авторитетним науковим центром, до якого постійно звертаються за консультаціями і роз'ясненнями як професіонали, що давно працюють у галузі гідроприводу, так і молоді фахівці, які лише починають свій творчий шлях. Вся ця діяльність здійснюється в рамках Міжнародної громадської організації «Асоціація спеціалістів промислової гідравліки і пневматики», яка була заснована за ініціативи кафедри Гідрогазових систем у 1991 році, пережила свій зліт, а також важкі часи, пов'язані з розпадом СРСР, і продовжує функціонувати як професійна міжнародна структура, проводячи щорічні науково-технічні конференції і видаючи власний фаховий науково-технічний журнал «Промислова гідравліка і пневматика». На фасаді головного корпусу Національного авіаційного університету (колишнього Київського інституту інженерів цивільної авіації) встановлено меморіальну дошку. Відлите з темної бронзи вольове обличчя людини з високим чолом мислителя і спокійним поглядом: *Трифон Максимович Башта. Тут він працював в 1955 по 1986 рік.*

Учні й соратники шанують пам'ять професора Трифона Максимовича Башти. Його наукові праці актуальні і нині. Написані ним підручники і досі залишаються головними посібниками з питань гідравліки й гідроприводу для студентів технічних вузів, де вивчають застосування гідравліки на літальних апаратах і в загальному машинобудуванні. Створені ним конструкції систем і елементів гідравлічного приводу становлять основу для сучасних розробок в галузях авіа- та машинобудування.

Учений, педагог, конструктор, неординарна особистість Трифон Максимович Башта – явище загальнолюдського масштабу. Його ім'я по праву увійшло до альманаху «Народжені Україною». ■

Башта О.Т., канд. техн. наук, професор,
Башта О.В., канд. техн. наук, доцент,
Національний авіаційний університет,
м. Київ

Числа Фідія і Фібоначчі як виразники «золотого» пропорції та рекурентності

Петро Кособуцький
доктор фіз.-мат. наук, професор
Національного університету
«Львівська політехніка», м. Львів

Тарас Мікульський
студент
Національного університету
«Львівська політехніка», м. Львів

Мабуть, не так багато є математичних задач, яким приділялось стільки уваги дослідниками, як задачі, пов'язані із «золотим» перерізом (числа **Фідія**) та рекурентними послідовностями (числа **Фібоначчі**). Не залишались осторонь цієї проблематики й українські вчені [1–2], а поштовхом до проведення таких досліджень стали монографії [3–5] та створення в 1963 р. асоціації Фібоначчі. Асоціація не лише почала видавати щоквартальний математичний журнал The Fibonacci Quarterly, але з 1984 року проводила регулярні конференції. Одним із засновників асоціації і журналу був американський математик **В. Хоггатт** (V. Hoggatt). Потужним джерелом інформації став сайт асоціації Фібоначчі та сайт «Fibonacci Numbers and the Golden Section», створений англійським математиком **Р. Кнотом** (R. Knott). При цьому були розв'язані дві актуальні задачі – створена нова система лічби на основі золотого перерізу (**Дж. Бергман** [6]) та за допомогою чисел Фібоначчі розв'язана 10-а проблема **Гільберта** (**Ю. Матіясевич** [7]).

Журнал «Світогляд» також не перебував осторонь, а популяризував результати, опублікувавши в цьому напрямку популярні статті [9–11]. Мета нашої публікації – відійти від дещо традиційної популяризації задачі про числа Фідія і Фібоначчі та продемонструвати більш глибоку математику витоків їх появи та зв'язок між ними.

Відома «золота» пропорція відношень двох нерівних частин x і $L-x$ відрізка довжиною L , поділеного точкою із координатою $x > L/2$, має вигляд рівності

$$\frac{x}{L} = \frac{L-x}{x}. \quad (1)$$

Якщо ввести відносні величини $\varphi = x/L$, $\Phi = L/x$, то взамін квадратного тричлена $x^2 = L(L-x)$ із (1) одержимо квадратне рівняння

$$\varphi^2 + \varphi - 1 = 0, \quad (2)$$

із розв'язками

$$\varphi_{\pm} = \frac{-1 \pm \sqrt{5}}{2} \Rightarrow \begin{cases} \varphi = \varphi_+ = \frac{-1 + \sqrt{5}}{2} \cong 0.618, \\ \Phi = \frac{1}{|\varphi_-|} \cong 1.618, \end{cases} \quad (3)$$

де φ , Φ відомі як числа Фідія, що задовольняють рівність

$$\varphi + \Phi = \varphi \cdot \Phi = 1. \quad (4)$$

Перепишемо квадратне рівняння (2) як рівність $\varphi^2 = 1 - \varphi$ і здійснимо над ним степеневі перетворення:

$$\begin{cases} n=0: \varphi^0 = 0 \cdot \varphi + 1 = \alpha_0 \cdot \varphi + \beta_0, \Rightarrow \alpha_0 = 0, \\ n=1: \varphi^1 = +1 \cdot \varphi + 0 = \alpha_1 \cdot \varphi + \beta_1, \Rightarrow \alpha_1 = 1, \\ n=2: \varphi^2 = -1 \cdot \varphi + 1 = \alpha_2 \cdot \varphi + \beta_2, \Rightarrow \alpha_2 = -1, \\ n=3: \varphi^3 = +2 \cdot \varphi + 1 = \alpha_3 \cdot \varphi + \beta_3, \Rightarrow \alpha_3 = 2, \\ n=4: \varphi^4 = -3 \cdot \varphi + 2 = \alpha_4 \cdot \varphi + \beta_4, \Rightarrow \alpha_4 = -3, \\ n=5: \varphi^5 = +5 \cdot \varphi - 3 = \alpha_5 \cdot \varphi + \beta_5, \Rightarrow \alpha_5 = 5, \\ n=6: \varphi^6 = -8 \cdot \varphi + 5 = \alpha_6 \cdot \varphi + \beta_6, \Rightarrow \alpha_6 = -8, \\ \dots \quad \varphi^n = \alpha_n \cdot \varphi + \beta_n \end{cases} \quad (5)$$

Ряд числових значень коефіцієнтів

$$\{\alpha_n\}: 0, 1, -1, 2, -3, 5, -8, \dots, \alpha_n \dots, \quad (6)$$

є відомою в літературі послідовністю $\{F_n\}$ чисел Фібоначчі F_n . Вона рекурентна, другого порядку, а її кожний наступний член дорівнює сумі двох попередніх:

$$\begin{aligned} \{\alpha_n\}: 0, 1, -1, 2, -3, 5, -8, \dots, \alpha_n \dots, \\ \text{або для } \{F_n\}: F_{n+2} = -F_{n+1} + F_n, n > 0. \end{aligned} \quad (7)$$

У (6) перші два числа фіксовані $\alpha_0=0, \alpha_1=1$ відомі як початкові умови задачі. Відома формула Біннета [12], яка зв'язує між собою числа Фібія і Фібоначчі:

$$F_n = \frac{1}{\sqrt{5}} \left(\frac{1+\sqrt{5}}{2} \right)^n - \frac{1}{\sqrt{5}} \left(\frac{1-\sqrt{5}}{2} \right)^n = \frac{1}{\sqrt{5}} \varphi_+^n - \frac{1}{\sqrt{5}} \varphi_-^n. \quad (8)$$

Привабливість формули (8) полягає в тому, що за її допомогою сума двох доданків із ірраціональними виразами виражається через цілі числа.

Тому з точки зору моделювання процесів [13–15] привабливою є поведінка відношення сусідніх членів рекурентних послідовностей. Для послідовності Фібоначчі $\{F_n\}$ відношення або осцилює, або змінюється монотонно (див. рис. 1) і за відомою теоремою Пуанкаре [16] гранично наближається при цьому до більшого за значенням модуля кореня

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{F_{n+1}}{F_n} = \max|\varphi_{\pm}|. \quad (9)$$

Формула Біннета (8), як і границя (9), відображають єдину природу чисел Фібія і Фібоначчі. Нижче ще повернемося до обґрунтування цього висновку.

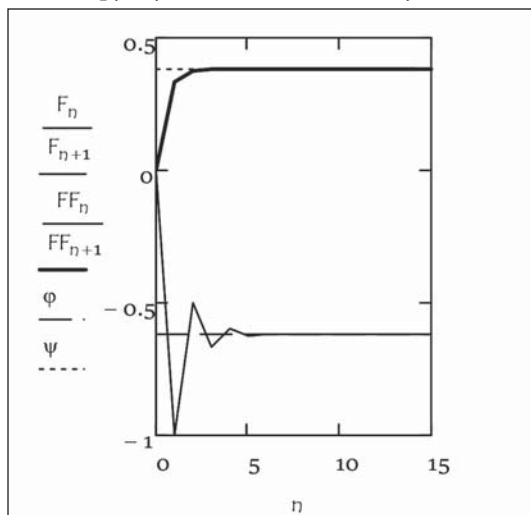

Рис.1

Виникає запитання, чи єдині по своїй природі «золоті» числа φ, Φ ? Щоб дати відповідь, розглянемо «золотий» поділ одиничного відрізка точкою із координатою $x > 1/2$ для моделі $p \neq 1, q \neq 1$. У цьому випадку розв'язки

$$x_{\pm} = \frac{p \pm \sqrt{p^2 + 4q}}{2}$$

квадратного тричлена

$$x^2 = px + q, \quad (10)$$

за відомою теоремою Вієта

$$\begin{cases} x_+ + x_- = p, \\ x_+ \cdot x_- = -q, \end{cases} \Rightarrow x_+ = \frac{-q}{x_-}, \quad (11)$$

також ілюструють схожі числам φ, Φ закономірності. Наприклад, якщо $p=2, q=2$, то для одиничного відрізка довжина більшої частини поділу складатиме $x_+ \approx 0.732$ і пропорція (1) запишеться як рівність відношень:

$$\frac{0.732}{1} = 2 \frac{1-0.732}{0.732} \quad [13].$$

У цьому випадку, якщо взяти прямокутник із розмірами сторін 1×0.372 , то, використовуючи властивості золоті пропорції між парою чисел $\varphi_{2,2} = |x_+| = 0.732$ та $\Phi_{2,2} = 2/0.732 = 2.732\dots$, в даний прямокутник можна щільно упакувати один квадрат розмірами 0.732×0.732 , два квадрати розмірами 0.268×0.268 , один квадрат розміром 0.196×0.196 , два квадрати розмірами 0.072×0.072 та два квадрати розмірами 0.026×0.026 так, що сума площ буде дорівнювати $S = 1 \times 0.732 = 0.732$. Таким чином, розв'язки рівняння (10) при $p=2, q=2$ також дозволяють будувати аналог відомих [6] прямокутників «золотого» перерізу за допомогою чисел Фібія $\varphi=0.618, \Phi=1.618$ у моделі $p=1, q=1$.

Цілий відрізок має дві рівноправні половинки. Тому розглянемо «золотий» поділ одиничного відрізка точкою із координатою $y < 1/2$. Відрізок довжиною y – це менша частина поділу цілого одиничного відрізка, а довжиною $(1-y)$ – його більша частина. Тому в цьому випадку «золота» пропорція (1) запишеться у вигляді:

$$\frac{1-y}{y} = \frac{1}{1-y}. \quad (12)$$

У (12) $L=1$, тому якщо ввести відносні величини $\Psi=y/L, \psi=1/\Psi$, то одержимо відповідне квадратне рівняння із розв'язками:

$$\frac{1-\psi}{\psi} = \frac{1}{1-\psi} \Rightarrow \psi^2 - 3\psi + 1 = 0 \Rightarrow \psi_{\pm} = \frac{3 \pm \sqrt{5}}{2}. \quad (13)$$

По аналогії із числами $|\varphi|=\varphi, |\varphi_+|=\Phi$ для «золотого» поділу в інтервалі $y < 1/2$ можна також ввести числа Фібія: $|\psi|=\psi, |\psi_+|=\Psi$. Тоді між парами чисел Фібія φ, Φ та ψ, Ψ справджуються зв'язки:

$$\psi \cong 0.382 = \varphi^2, \Psi \cong 2.618 = \Phi^2. \quad (14)$$

Сформуємо тепер послідовність чисел Фібоначчі для чисел Фібія ψ, Ψ . Для цього піддамо степеневому перетворенню квадратний тричлен $\psi^2=3\psi-1$:

$$\begin{cases} n=0: \psi^0=0, \psi+1=\chi_0 \cdot \psi + \delta_0, \Rightarrow \chi_0=0, \\ n=1: \psi^1=1, \psi-0=\chi_1 \cdot \psi + \delta_1, \Rightarrow \chi_1=1, \\ n=2: \psi^2=3, \psi-1=\chi_2 \cdot \psi + \delta_2, \Rightarrow \chi_2=3, \\ n=3: \psi^3=8, \psi-3=\chi_3 \cdot \psi + \delta_3, \Rightarrow \chi_3=8, \\ n=4: \psi^4=21, \psi-8=\chi_4 \cdot \psi + \delta_4, \Rightarrow \chi_4=21, \\ n=5: \psi^5=55, \psi-21=\chi_5 \cdot \psi + \delta_5, \Rightarrow \chi_5=55 \\ n=6: \psi^6=144, \psi-55=\chi_6 \cdot \psi + \delta_6, \Rightarrow \chi_6=144, \dots \\ n: \psi^n=\chi_n \cdot \psi + \delta_n, \Rightarrow \chi_n=G_n, n \geq 0 \\ \dots \end{cases} \quad (15)$$

Отже, в даному випадку степеневі перетворення формують послідовність чисел $\{\chi_n\}$:

$$0, 1: 3, 8, 21, 55, 144, \dots, \chi_n, \dots \quad (16)$$

яка також рекурентна, другого порядку, а її члени обчислюються за аналогічною (7) формулою

$$\chi_{n+2} = 3\chi_{n+1} - \chi_n, \quad n \geq 0. \quad (17)$$

Порівняємо тепер між собою послідовності чисел (6) і (16). Очевидно, що коли не приймати до уваги знаки членів (6), то послідовність (16) одержується шляхом видалення в (6) кожного другого члена (бісекція). Таким чином, ряд чисел (16) – це також послідовність чисел Фібоначчі $\{FF_n\}$, тобто $\{\chi_n\} = \{FF_n\}$.

На відміну від різнознакової послідовності Фібоначчі $\{F_n\}$ послідовність $\{FF_n\}$ однознакова, а відношення її сусідніх членів монотонно наближається до границі (рис.1):

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\chi_{n+1}}{\chi_n} = \max|\psi_{\pm}|. \quad (18)$$

Отже, числа Фідія і Фібоначчі – це виразники процесу поділу цілого системи на нерівні частини через закономірності коренів квадратного рівняння у вигляді теорем Вієта та Пуанкаре. Якщо і в читача сформувалось таке ж переконання, мета статті досягнута, однак крапку ставити рано. Адже кількість доданків в рекурсії (7) чи (17) можна збільшувати. Так, якщо їх три – одержимо числа Трібоначчі і т.д. Але це вже інша математична задача. ■

Література

1. Стахов О.П. Математика гармонии. От Эвклида к современной математике и компьютерной науке. Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах. 2013. № 1. 7-15
2. Боднар О.Я. Золотий перетин і неевклідова геометрія у науці та мистецтві. Львів: НВФ «Українські технології» (2005)
3. Марушкевич. Возвратные последовательности. М.: Государственное издательство технико-теоретической литературы. Популярные лекции по математике. Вып. 1, 1951.
4. Воробьев Н.Н. Числа Фибоначчи. Популярные лекции по математике, вып.6, М.: Наука (1961).
5. Реньи А. Вариация на тему Фибоначчи .Трилогия о математике. Перевод с венгерского. М.: Мир, 1980
6. Huntley, H.E. The Divine Proportion: A Study in Mathematical Beauty. Dover Publications (1970).
7. Bergman G. A number system with an irrational base // Mathematics Magazine, 1957, No 31. P.: 98-119.
8. Yu. V. Matiyasevich. Hilbert's Tenth Problem: Diophantine Equations in Twentieth Century// Mathematical Events of the Twentieth Century = Математические события XX века / ed. A. A. Bolibruch, Yu. S. Osipov, Ya. G. Sinai. — Berlin: Springer, 2006. — С. 185—214.
9. Балашевич Р., Пилипчук І.П. Золота пропорція як прояв гармонії навколишнього світу. Світогляд. 2009. № 1, 62—71
10. Григорчук М.І. Золоте ірраціональне число. Світогляд, 2017, №6, 43-60
11. Дорошенко В.С. Про гармонізацію конструкцій металовиробів із природою з метою заощадження металу. Світогляд. 2017, № 6, 61—67
12. Koshy T. Fibonacci and Lucas numbers with application. A Wiley-Interscience Publication: New York (2001)
13. Ковалев А.Н. В поисках пятого порядка. Издательские решения, Москва, (2020)
14. Gazale M. J. Gnomon. From Pharaohs to Fractals. Princeton, New Jersey: Princeton University Press (1999)
15. Kosobutskyy P.S. Modelling of electrodynamic systems by the method of binary separation of additive parameter in golden proportion Journal of Electronic Research and Application. 2019, 3(3) 8-12
16. Poincaré H. American Journal of Mathematics, 7(3), 203 (1885). In the article: Fiorenza A., Vincenzi G. From Fibonacci Sequence to the Gold Ratio. J. Mathemat. Vol.2013, Article ID 204674, 3 p. <http://dx.doi.org/10.1155/2013/204674>
17. Kosobutskyy P.S. Phidias numbers as a basis for Fibonacci analogues. Notes on Number Theory and Discrete Mathematics. 2020, 26(1): 172—178

Ліхтарі людських клітин: дендритні потенціали дії

Мозок – особливо людський – часто порівнюють з комп'ютером. Ця аналогія має свої межі, але на деяких рівнях це порівняння цілком доречне. І мозок, і комп'ютер використовують силу електричної напруги для виконання різних операцій. У комп'ютерах – це досить простий потік електронів через транзистори.

На початку минулого року дослідники із інститутів Німеччини та Греції повідомили про виявлення унікальної форми обміну повідомленнями між клітинами в людському мозку, яка раніше не зустрічалася. Захоплююче відкриття натякає на те, що наш мозок може бути ще більш потужною обчислювальною машиною, ніж ми думали.

Потенціал дії нейронів

У нейронах сигнал подається у вигляді хвилі каналів, які відкриваються, закриваються та обмінюються зарядженими частинками, такими, як натрій, хлорид і калій. Цей імпульс іонів, що перетікають, називається «*потенціалом дії*». Замість транзисторів нейрони використовують хімічні властивості дендритів (рис. 1). «Дендрити займають центральне місце в розумінні мозку, тому що вони лежать в основі обчислювальної потужності окремих нейронів», – говорить **Волтеру Беквіту**, нейробіолог з Університету Гумбольдта. Дендрити – це світлофори нашої нервової системи. Якщо потенціал дії досить значний, він передається іншим нейронам, які можуть заблокувати або передати повідомлення далі. Логічна основа нашого мозку – пульсації напруги; вони передаються в двох формах: повідомлення *і* (якщо спрацювають *x* і *y*) чи повідомлення *або* (якщо спрацюває *x* або *y*).

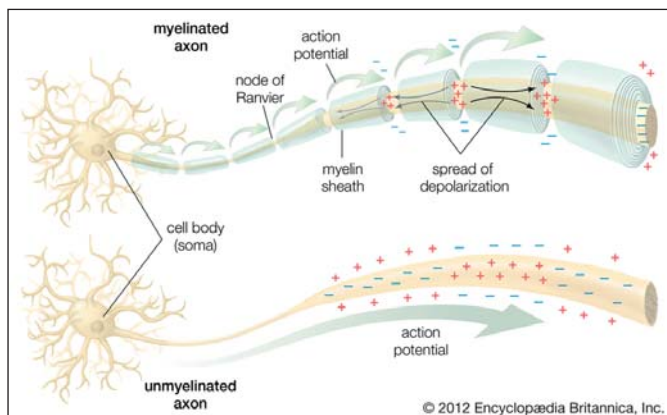

Рис. 1.

Електромагнітна взаємодія нейронів

Вимірявши електричну активність у ділянках тканини, вилученої під час операції у хворих на епілепсію, і проаналізувавши їх структуру за допомогою флуоресцентної мікроскопії, неврологи виявили новий механізм в клітинах зовнішньої кори головного мозку, який самостійно виробляє новий «градуїзований» сигнал, що надає окремим нейронам альтернативний спосіб виконання логічних функцій. А саме, окремі клітини кори головного мозку використовують для «пострілу» не тільки звичайні іони натрію, але й кальцію.

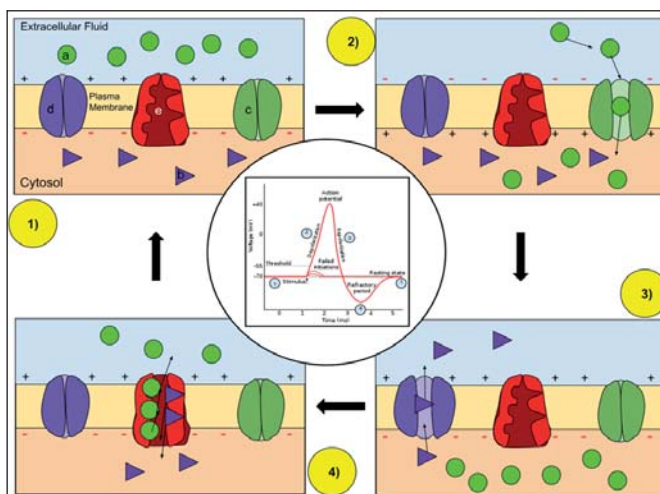

Рис. 2. Дендритні потенціали дії dCaAPs

Ця комбінація позитивно заряджених іонів викликає небачені раніше хвилі напруги, названі «*кальцій-опосередкованими дендритними потенціалами*» дії, або dCaAPs.

Ліхтарі людських клітин

Кора головного мозку людини залишається одночасно найбільш вивченою і незвіданою частиною. Глибокі другий і третій шари мозку дуже товсті; вони заповнені відростками, які виконують функції високого порядку і пов'язані з відчуттями, мисленням і руховим контролем. Вчені вивчали тканини саме з цих шарів, підключали клітини до пристрою під назвою «*соматодендритний патч-клем*», щоб посилати активні потенціали вгору і вниз по кожному нейрону, записуючи отримані сигнали (рис. 2). «Був момент «евріки», коли ми вперше побачили дендритні потенціали дії», – стверджує дослідник **Ларкум**.

Щоб переконалися, що всі відкриття були унікальними для людей з епілепсією, вони перевірили свої результати на кількох зразках, взятих з пухлин мозку. Хоча команда проводила аналогічні експерименти на щурах, сигнали, які вони спостерігали в клітинах людини, були зовсім іншими. Більш того – коли дослідники ввели в клітини блокатор натрієвих каналів, вони все одно виявили сигнал.

Відкриття потенціалу дії, опосередкованого кальцієм, досить цікаве. Але моделювання його роботи в корі головного мозку принесло сюрприз. На додаток до логічних функцій типу *і* та *або* ці окремі нейрони діють як «ексклюзивні» перехрестя (XOR), які пропускають сигнал тільки тоді, коли інший сигнал має певну градацію. «Традиційно вважається, що операція XOR вимагає мережевого вирішення», – пишуть дослідники. Додаткова робота як саме dCaAPs поводитися в нейронах і в живій системі, допоможе з'ясувати скільки ж ще додаткових логічних інструментів є у наших окремих клітин та може привести до створення транзисторів нового покоління. ■

Всеволод Гордієнко

(за матеріалами <https://alter-science.info/biologiya/uchenyye-obnaruzhili-unikal-nuyu-formu-obmena-soobshcheniyami-mezhdu-kletkami.html>)

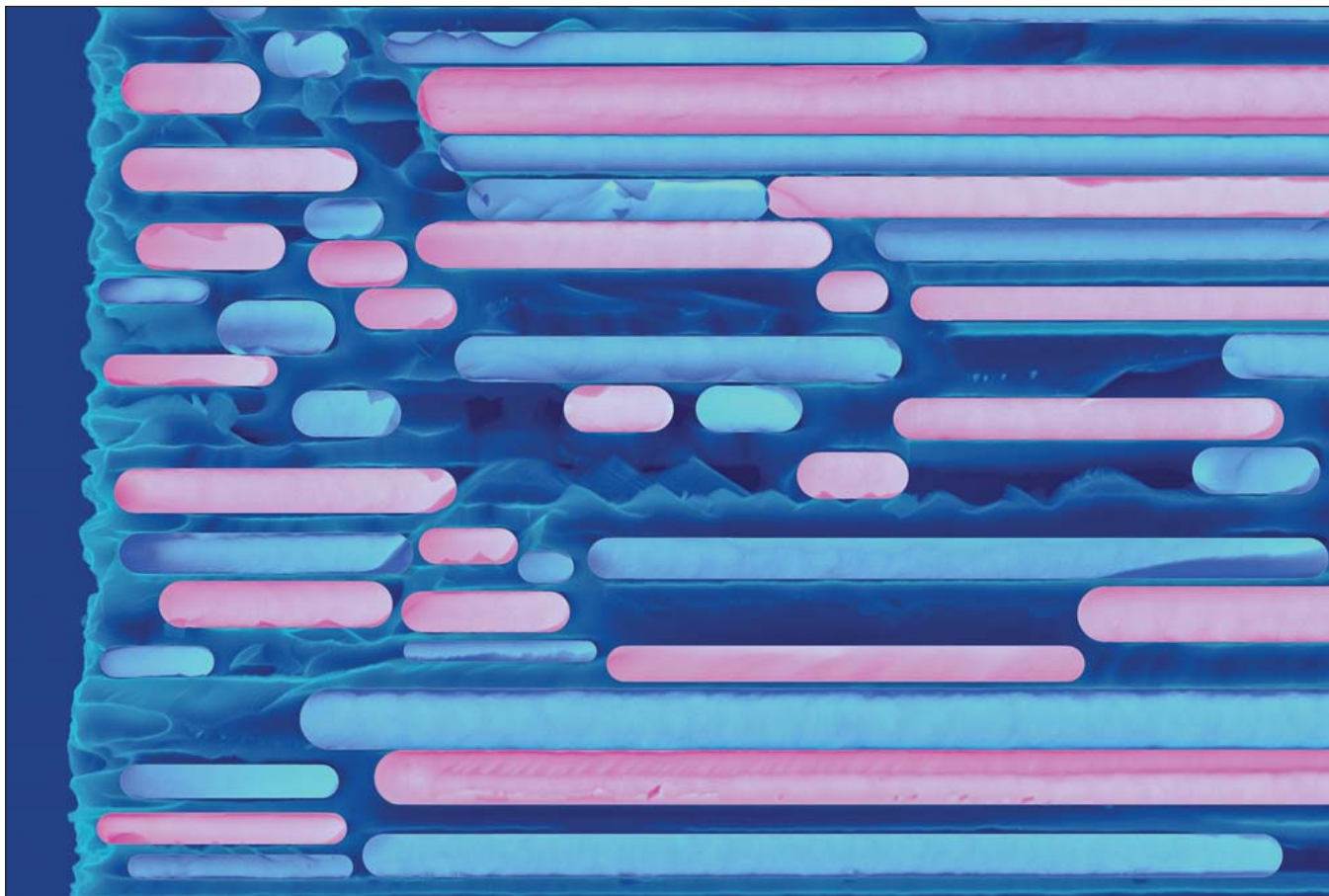
ВІКІМЕДІА УКРАЇНА

КОНКУРС НАУКОВИХ ФОТОГРАФІЙ «Живі організми», «Мікроскопія»

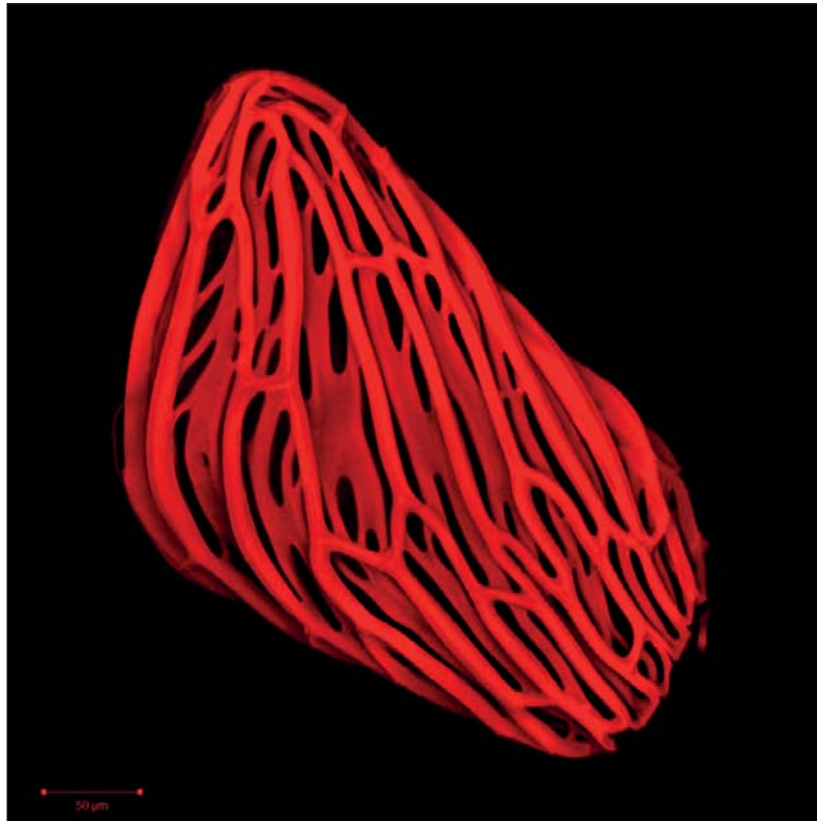
Редакція журналу продовжує знайомити читачів із результатами конкурсу наукових фотографій, які в листопаді 2020 року провела «Вікімедіа Україна». Нагадаємо, що змагання проходило у п'яти категоріях: «Люди в науці», «Загальна категорія», «Живі організми», «Мікроскопія», «Нефотографічні зображення».

У «Світогляді» № 2, 2021 було подано фотографії в категорії «Живі організми», у № 4 – фотографії з категорії «Люди в науці».

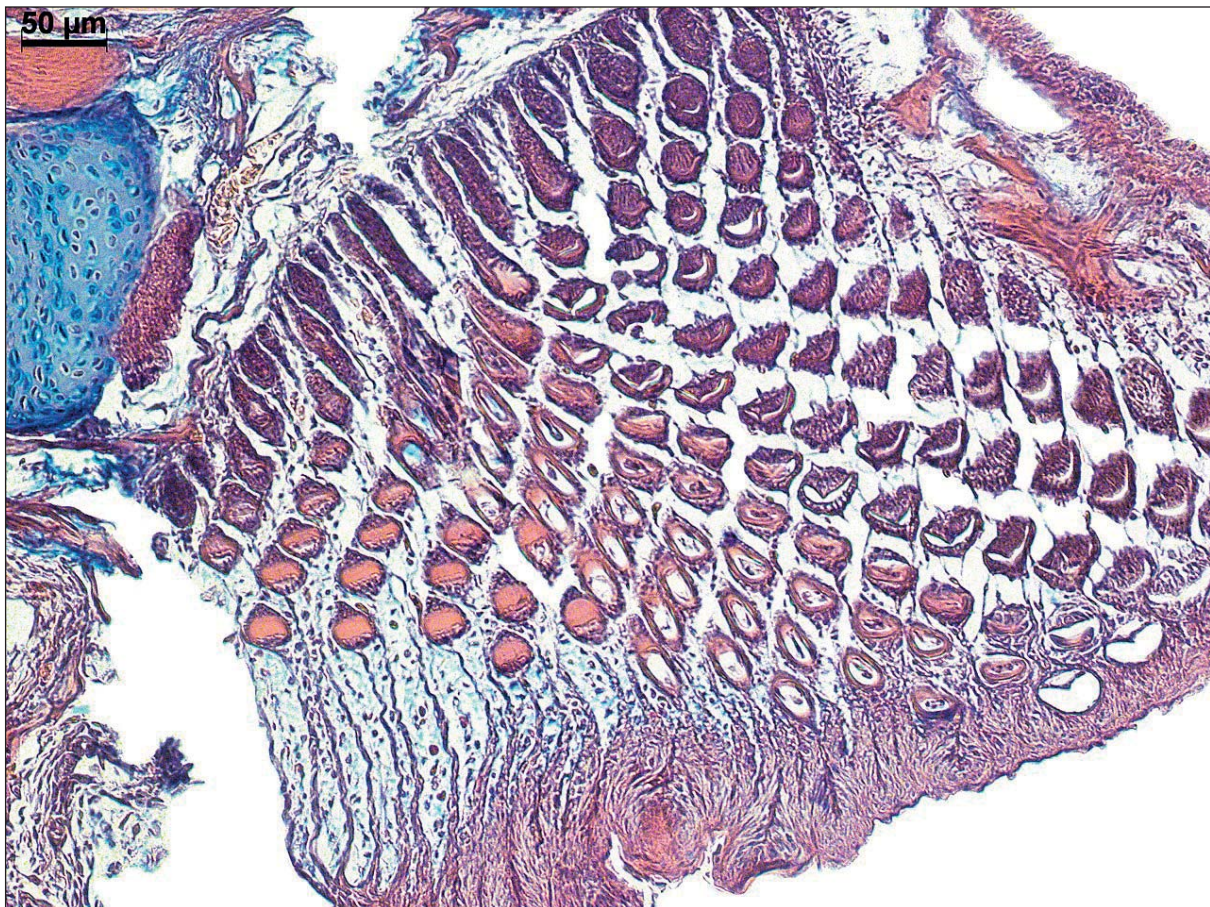
У цьому випуску журналу представлені фотографії-переможниці в категорії «Мікроскопія» та декілька робіт із «Загальної категорії» та «Живі організми».

1 місце. Мікрофотографія перерізу поруватого кремнію, отримана за допомогою скануючого мікроскопу фірми JEOL.
Автори: Яна Сичікова (синтез наноструктур) та Сергій Ковачов (кольоровий дизайн).
Яна Сичікова - доктор техн. наук, зав. кафедри фізики та методики навчання фізики
Бердянського державного педагогічного університету; Сергій Ковачов - дизайнер, м. Бердянськ. CC-BY-4.0

2 місце. Автофлюоресценція насіннєвої шкірки (тести) пилоподібного насіння стриги єгипетської (*Striga hermonthica* (Delile) Benth.). Конфокальна мікроскопія. Авторка: Юлія Красиленко, канд. біол. наук, Інститут харчової біотехнології та геноміки НАН України, засновниця "Української ботанічної групи". CC-BY-4.0

3 місце. Поперечний переріз зубців ротової присоски псевдочинки анциструса звичайного *Ancistrus dolichopterus* (30 днів після вилуплення). Автори: Ольга Титюк, Ярослав Степанюк - викладачі кафедри гістології та медичної біології Навчально-наукового медичного інституту Волинського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк. CC-BY-4.0

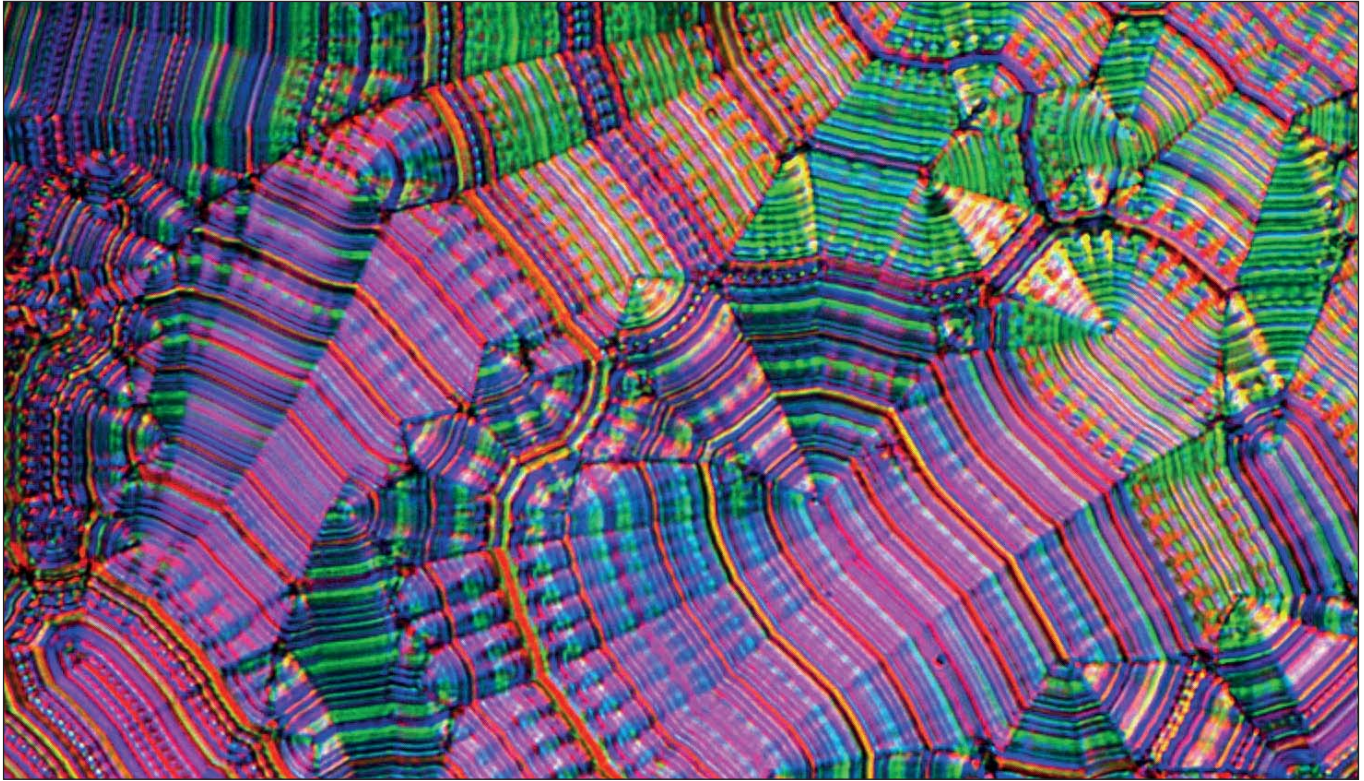
Морський молюск *Aplysia* sp. на мілководді, Ізраїль.

Авторка: Соф'я Садогурська, аспірантка Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, м. Київ. CC-BY-4.0

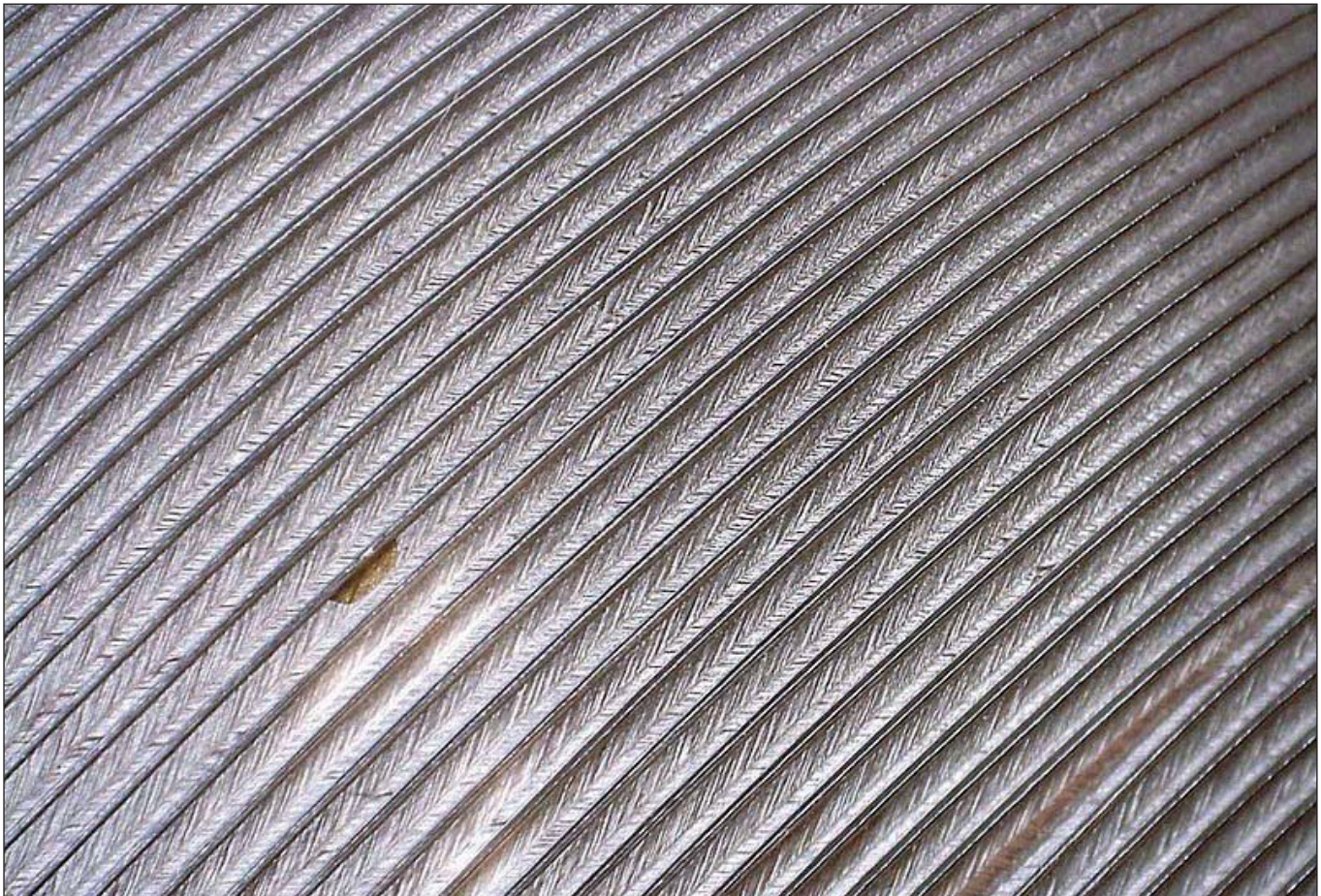

Розмова. Дві деревні мурашки (*Formica rufa*) на дерев'яній дошці. Фото зроблене в Україні.

Автор: Тапооокі. CC-BY-4.0

Холестерик з малим кроком холестеричної спіралі в змінному електричному полі з частотою $f=1\text{кГц}$ та напругою $U=10\text{В}$.
Автор: Ігор Гвоздовський, наук. співр. Інституту фізики НАН України, м. Київ. CC-BY-4.0

Перо — рогове утворення шкіри птахів. Пера вкривають більшу частину поверхні тіла птаха та складають оперення.
На фото: опахало гусиного пера, зроблене за допомогою цифрового мікроскопа.
Автор: Катерина Мартинюк. CC-BY-4.0

Ігуана велика – рослинноїдна ящірка, що веде денний спосіб життя.
Автор: Anna Bazil. CC-BY-4.0

Ванесса чорно-руда (*Nymphalis xanthomelas* (Esper, 1781)) з родини Сонцевики (*Nymphalidae* Rafinesque, 1815).
Луска з крил осипалась, мабуть тому, що метелик бився бо скло.
Автор: Микола Сарапулов, фотограф. CC-BY-4.0

Дуже мала оса *Tetrastichus piceae*, 2 мм в довжину. Місто Черкаси.
Автор: Андрій Савицький. CC-BY-4.0

Самиця крижня (*Anas platyrhynchos*) з криженятами (каченятами). Фото зроблене біля Міського озера в Івано-Франківську, Україна, 8 червня 2020 року. Авторка: Тетяна Єфіменко, канд. біол. наук, ст. викладач кафедри біології НУ «Кієво-Могилянська академія». CC-BY-4.0

ЕКОНОМІКА СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА

Юрій Туманов
мистець,
член Національної спілки
фотохудожників України,
м. Київ

Ми постійно чуємо, читаємо про «сучасне» мистецтво. Якщо запитати Інтернет про визначення сучасного мистецтва, отримаємо величезну кількість різноманітних формулювань. По мірі ознайомлення з предметом я прийшов до висновку, що «сучасне мистецтво» – категорія економічна, аж ніяк не художня. Нижче я спробую сформулювати термін «сучасне мистецтво», а також розповісти, чому в Україні (хвала Всевишньому!) воно не набуло такого розмаху, як за кордоном. Звертаю увагу, на те, що я не торкаюся мистецтва в традиційному розумінні цього терміну, тобто естетичного, емоційного. Безумовно, запропонована модель дуже, скажімо так, узагальнена, вона не враховує безліч впливаючих факторів і може бути уточненою і розвинутою.

Вихідні факти

Почнемо з конкретних фактів, що не підлягають сумніву. Перший факт. Коли я зацікавився сучасним мистецтвом і висловлював своє здивування, мене зупиняли очевидним фактом: всі шедеври, що я не сприймаю (полотна **Сая Твомблі**, **Ротко**, **Уорхола** та ін.) вже давно знаходяться в колекціях найбільших музеїв світу. Спочатку це було мені абсолютно незрозуміло, потім стало основним моїм доказом. Другий конкретний факт – робота **Сая Твомблі** з серії «Шкільна дошка» оцінена в 70,5 млн дол. США [1]. Для початку цих двох фактів нам буде достатньо ...

Про автора цього «славнозвісного» твору:

«Аж до середини 1980-х років про художника-емігранта критики і мистецтвознавці практично не згадували: точкою відліку тут послужив 1964 рік, коли Твомблі представив серію живописних робіт «Discourse on Commodus», яку арт-громадськість не сприйняла і визнала повним провалом. «Відкриття» Твомблі заново відбувалося досить довгим і складним шляхом: американські мистецтвознавці ідентифікували його, зокрема, як абстрактного експресіоніста, мінімаліста, концептуаліста, неодадаїста і неоекспресіоніста.

Наприкінці 1980-х художник знову опинився серед визнаних майстрів: в 1994 році відкрилася його персональна виставка в нью-йоркському МоМА. 90-і роки 20-го та перше десятиріччя 21-го вивели Твомблі в перші ряди досі діючих міжнародних метрів. **Ларрі Гагосян** відкрив філію своєї галереї в Римі саме експозицією Твомблі, підштовхнувши зростання цін на його твори в 2007 році, коли полотна, написані в 1960-1970-х роках, спокійно долали рубіж в \$2 млн. Сам Твомблі нечасто з'являвся на публіці і рідко пояснював значення своїх робіт, однак його творчість отримала визнання серед величезної кількості критиків і любителів мистецтва. Полотна Сая Твомблі неодноразово були серед топ-лотів на торгах аукціонних домів *Christie's* і *Sotheby's*» [2].

Легенди

На цих та подібних безперечних фактах ґрунтуються численні легенди, які в короткому викладі звучать приблизно так: «...жив якийсь художник, якого осяяла геніальна ідея, і він запропонував не менш геніальну концепцію. Твори, засновані на цій концепції, лягли в основу серії робіт, які були оцінені одними фахівцями, представлені у відомих галереях, розкручені іншими фахівцями і в підсумку придбані найбільшими музеями світу за скажені гроші...».

Якщо це – частина оглядової екскурсії, то на цьому легенда закінчується і слухачі переходять в наступний зал. На цьому також закінчуються численні статті, присвячені сучасному мистецтву. Якщо ж ці слова звучать на відкритті деяких курсів, тоді далі можна почути: «...на наших семінарах ми навчимо вас розвинути в собі здатність виробляти ще більш геніальні ідеї. Розтлумачимо, як вийти на контакти з потрібними галереями, кураторами, мистецтвознавцями. І ви станете не менш відомими і багатими...».

За прикладами далеко ходити не треба. На моїй пам'яті відомий український фотограф **Роман Пятковка** успішно організовував такі курси з ціною близько 150 у.о. з особи. На них з десятків слухачів отримували десяток лекцій і ліпила твори для підсумкової виставки. Сьогодні досить успішно подібні послуги пропонує київська Школа сучасного мистецтва. Напевне, є й інші подібні курси.

Характерною рисою подібних казок є виділення ролі автора. Він створив, придумав, розгорнув і т. д. І йому лише допомогли куратори, власники галерей, журналісти та інший обслуговуючий персонал, а колекціонери щедро оплатили його творчість.

Приклад подібної казки – «Джефф Кунс – найдорожчий американський художник про гроші та кар'єри» [10]. Про це ж, але більш критично в статті [3].

Думка фахівців

Однак подібні легенди викликають лише посмішку і здивування, коли знайомишся з думками інших компетентних фахівців в області економіки мистецтва. Для зацікавлених рекомендую [4, 5]. Ситуацію наглядно ілюструє схема, викладена відомим українським фотографом і великим фахівцем в області сучасної фотографії **В.І. Марущенком**. Він запевняв мене, що це – типова схема «сублімації» творів мистецтва.

Виглядає вона так:

До якогось художника в майстерню приходять бізнесмен-колекціонер і цікавиться, скільки буде коштувати написати картину з діагоналлю близько 1,5 метра. Художник – не дурень, називає суму в 1000 євро... Бізнесмен заявляє, що згоден заплатити 2500, але за умови, що картина повинна бути готова до конкретної дати і буде придбана у художника через аукціонний дім за суму (на папері) 150 000 євро. Звичайно ж, художник зобов'язаний не розголошувати про подробиці угоди. У призначений час картина проходить через аукціонний дім. Художник отримує свої жадані 2500, аукціонний дім – 22 500 (все ж таки 15 % від угоди), а бізнесмен стає щасливим володарем шедевра з документом, що підтверджує його художню і комерційну цінність в 150 000 євро. Через деякий час бізнесмен приходять у солідний німецький банк з проханням надати кредит в 100 000 євро на розвиток його бізнесу... Банк, природно, цікавиться гарантіями. Йому пред'являється документ на картину, що засвідчує її високу цінність, а сам твір з цього моменту стає запорукою повернення кредиту. Самі розумієте, що через деякий час бізнесмен приходять до банку, лає долю, невдалі комерційні плани і підтверджує, що заставне майно стає надбанням банку. Завіса...

Це в короткому викладі. У більш поширених варіантах ще присутні супутні особи – куратори виставок, власники галерей, мистецтвознавці, журналісти і т. ін., які беруть участь у «розкрутці» потрібного для бізнесу автора або творів. Слід зазначити істотні моменти наведеної вище операції:

- абсолютно не важливо – що, в якій техніці та з якою якістю було зображено на полотні;
- головним є бізнесмен-колекціонер, який організував схему, аж ніяк не автор;
- допоміжні служби (галереї, куратори, преса) обслуговують лише бізнесмена;
- прибуток підприємця тим вищий, чим менше грошей отримає автор роботи;
- художник знаходиться внизу «харчового ланцюжка», йому дістаються лише крихти.

Зрозуміло, чому саме «сучасне мистецтво» набуло такої широкої популярності. Адже якщо художник створює шедеври, що дійсно мають художню цінність, то він і виставить за них відповідну ціну. А «твір», що є художнім твором лише тому, що його так назвав автор, можна оплатити символічно. У цьому сенсі показовою є характеристика творчості **Енді Уорхола**, дана американським критиком **Робертом Хьюзом**: «Він був одним з найбезглуздіших людей, яких я знав ... Тому, що йому не було чого сказати... Навіть його роботи здаються штучними і одноманітними...» [5, 43:30].

Отже, підводимо баланс: художник – 2500, аукціонний дім – 22 500, бізнесмен в результаті – 75 000... Запитання: хто оплатив банкет?

Відразу попереджаю, якщо ви збираєтеся припустити, що все це за рахунок банку, то нагадую, що банк німецький (там розумні люди), а схема досить типова... Відповідь я отримав не від Віктора Марущенка, а з рідкісних публікацій, присвячених сучасному мистецтву, де просковзнула відповідь на це запитання.

Джерело фінансування подібних операцій прямо або опосередковано закладене в т. зв. «Законі про меценатство». У різних країнах Заходу, що загниває, його називають по-різному, але його сутність одна – меценат, який здійснив пожертвування в галузі мистецтва (напр., подарував музею твір) тим самим зменшує на цю суму свій прибуток і отримує відповідну компенсацію у вигляді зменшення податків. Зокрема про це пише український художник **Сергій Поярков** у книзі «Бездоганна недосконалість» [6]: *«Краще ми будемо, як і раніше, стабільно дарувати свої колекції музеям і списувати з податків гроші. Мій дід колись купив це ... за 1600 доларів. А я, подарувавши це музею, не заплачу податків на 1 200 000 дол. завдяки оцінкам експертів, ... кількість «подарунків» давно перевищила кількість реальних продажів...»*. Можна по-різному відноситися до суспільно-політичної діяльності Пояркова, але у бізнесі в галузі мистецтва він розбирається. Те ж саме йдеться у фільмі «Сучасне мистецтво – велика мильна бульбашка» **Бена Люїса** [8, 30:30]. Цікаве в цьому відношенні зауваження **Михайла Шемякіна** щодо закону про меценатство: *«Я одного разу був присутній як спостерігач на засіданні Ради з питань культури при президенті. Путіну поставили запитання щодо закону про меценатство, і він відразу сказав: «Це ще один привід для крадіжок, тому це питання я знімаю з порядку денного»...»* [11].

Можна сказати, що твір «сучасного мистецтва» стає таким собі векселем, акцією, цінним папером, що підлягає оплаті з боку держави. І твори «сучасного мистецтва» створюються саме для того, щоб закінчити свій життєвий шлях (точніше сказати – «виробничий цикл») у державному музеї. Тому знаходження шедеврів **Ротко, Уорхола, Херста** та інших в колекціях найбільших світових музеїв мене вже не дивує, а навпаки, доводить життєздатність описаної вище схеми.

Відповідно, головним стає вже не автор, а організатор циклів «сублімації» творів чи авторів, який обирає відповідних для розкрутки авторів, організовує рекламні компанії, проводить торги, навіть не приховуючи штучності досягнутих цін на твори «мистецтва» [5, 41:30; 11; 15]. Щодо Закону про меценатство – це не мої вигадки, про це я дізнався.

Однак поміркувавши, я дійшов висновку, що і ця модель далека від реального стану справ.

Міркування

Справді, як може твір потрапити в музей? Я знаю два шляхи – купівля та дарування. Музей може придбати твір. На це у нього є річний бюджет, виділений державою, і, можливо, спонсорами. Крім цього, твір можна просто подарувати музею. Фінансові питання будуть закриті Законом про меценатство. Це не припущення, а факт. А припущення полягають у тому, що в музею є ліміт на купівлю. Він визначається його бюджетом. Його не перескочиш. А ось з подарунками начебто простіше. Приймай собі в дар, інше тебе не стосується. Оплата дару шляхом зменшення податків здійснюватиметься вже податковими органами.

Але... З огляду на те, що вартість дуже багатьох шедеврів сучасного мистецтва становить десятки мільйонів доларів США, нестримне бажання ошчасливити музеї може не витримати державний бюджет навіть дуже розвинених капіталістичних країн. Тому я вважаю цілком логічним припустити, що податкові органи змушені встановити музеям якийсь ліміт на подарунки. Ось тобі, припустимо, 300 000 000 дол. на рік і крутись в цих рамках. Логічно? І тут виникає зміна верховенства. Головним буде вже не бізнесмен-колекціонер (таких багато), а той, хто розподіляє ліміт, хто підписує рахунок на придбання або акт про отримання дару. Як то кажуть, *«вас багато, а я один...»*. Знайома ситуація? Це до нього йдуть вклонятися, пропонуючи подарувати шедевр сучасного мистецтва і одночасно внести певну суму, наприклад, в фонд цього або іншого музею. А вже як розпорядитися цим фондом найкращим чином одержувач знає. І в моделі, описаній мені Віктором Марущенком, банк не прийняв би «шедевр» як заставу, якби не погодив заздалегідь цю операцію з музеєм. А бізнесмен від мистецтва не витрачався б на аукціонний дім, не обговоривши всіх питань з банком...

Продовжуючи теоретичні побудови, я припускаю, що керівництву музею часто зручніше мати свою вертикаль поставки шедеврів. «Своїх» авторів, колекціонерів та ін., що забезпечують безперебійну працю ланцюжка виготовлення, розкрутки (щоб не соромно було підписувати чеки), поставки витворів для вилучення з бюджету дзвінкої валюти. Наприклад, представник керівництва музею підшукує пару знайомих не дуже відомих художників, що створюють твори монументальні величини (щоб було зрозуміло, чому на них списуються пристойні суми). Надає експозиційну площу, дає вкрай позитивні відгуки і взагалі, популяризує... І потім, створивши ореол місцевих геніїв «сучасного мистецтва» купує їх творіння в музейні сховища за громадські кошти.

До речі, стає зрозуміло й вартість конкретних шедеврів у момент переходу у власність музею. Чому саме стільки-то млн дол. США за полотно? Ні більше, ні менше. Та тому, що саме така сума була виділена для конвертації. Під неї міг пройти інший твір. Це несуттєво. Але сума була б саме такою.

Виходячи з цієї моделі, я б сформулював термін «твір сучасного мистецтва» як твір, що не має естетичної цінності в традиційному розумінні і призначений для отримання громадських коштів. Це в найбільш вузькому, жорсткому розумінні. (Про більш широке тлумачення терміну мова піде далі.) Чому «громадських», а не тільки з державного бюджету? Теоретично можна припустити і близькі схеми, коли шедевр купується, наприклад, за гроші якогось банку і потім дарується музею навіть за відсутності Закону про меценатство. При цьому головне, що комісія, яка проголосувала за виділення коштів, розпоряджається не своїми грошима, а громадськими. Тобто грошима не приватного банку (власник може не схвалити), а, припустимо, державного або комерційного, але де комісія може собі це дозволити. Втім не обов'язково купувати твір. Громадські гроші можна пропустити через процедуру якогось заходу або інсталяції.

За прикладами також не треба ходити далеко. Кілька років тому в київському Мистецькому Арсеналі була представлена підсвічена зсередини інсталяція у вигляді художньо покладених колод [14]. Колоди були зі справж-

ньої карпатської оселі, яку викупили, акуратно розібрали, перевезли, склали, підсвітили... Людина, яку призначили автором, простежила, щоб поклали художньо. Природно, на купівлю хатини, розбирання, перевезення, монтаж, демонтаж і утилізацію були виписані реальні кошти. Автор також отримав свою частку... Кошти були освоєні.

«Ліві» твори

Йдемо далі. Вочевидь, не всі представлені на подіумах сучасного мистецтва шедеври потраплять у музеї. Куди віднести їх?

Тут я знову запропоную аналогію з акціями. Є акції, що офіційно зареєстровані на біржі і підлягають оплаті за курсом. Це відповідає творам, конвертація яких узгоджена з музеями. І всі бачать, що твори (наприклад, Херста) цінуються, переходять у власність музеїв. Вони офіційно визнані. Відповідно ними можна торгувати. Їх можна купувати, піднімати на них ціну, вигідно перепродавати. З таким розрахунком, щоб у результаті вони, за ідеєю, залишилися в музеях...

Але не все так просто. Звісно, що до музеїв потрапить лише мала частина творів Херста. А решта – еквівалент «лівих» акцій, не забезпечених майном акціонерного товариства. Вони схожі на офіційні, але не підкріплені фінансами держбюджету. В'їдливі журналісти виявили близько 6 студій по всьому світі, в яких під ім'ям Херста 150 «асистентів» ліпили тисячі шедеврів. Зокрема, лише в галереї Білий Куб у прихованому від очей громадськості переліку значилися сотні його творів... [8, 38:30]. Втім, як зазначив якийсь великий фінансист (не пам'ятаю прізвища), навіть фальшиві гроші все ж таки виконують основну роль – оборот коштів. І подібні «ліві» твори також виконують одну з основних на даний час призначень творів мистецтва – обміну і накопичення фінансів. Втім, крім подібних «лівих» творів, випущених уповноваженими учасниками схем, наявні твори надсучасного мистецтва, на момент створення яких ніхто жодних гарантій про переведення до фондів музеїв не давав. Наприклад, робота *Джона Балдесарі* «Якість матеріалу» (полотно, акрил, олія. 172x143 см), що створена в 1967 році. Вона 40 років тинялася салонами і відлежувалася у сховищах. Лише у 2007 році вершители її долі прийшли згоди щодо її оцінки в 3,9 млн дол. [9]. Звичайно, можна припустити, що роботі пощало, і вона на решті знайшла спокій у сховищі якогось музею. Але на момент підготовки цієї публікації у мене подібної інформації ще не було. Загалом, можна запропонувати більш широке визначення поняття «твір сучасного мистецтва». Це – твір, що не має естетичної цінності в традиційному розумінні і призначений для того, щоб на ньому робити гроші.

До речі, виникає і філософське запитання – чи має суспільство фінансувати, годувати авторів творів, які суспільству байдужі? Можливо, зараз вони знаходяться у творчому пошуку. Припустимо. Тоді може почекати, коли вони щось знайдуть? Адже можна шукати безкінечно. Інакше буде жалісна сценка зі студентського життя: «А я вчив!»...

Додамо шкалу «добро/зло»

Погляньмо на «сучасне мистецтво» з іншого боку. З точки зору прихильників «сучасного мистецтва», головне в творі – новизна, щоб була нова ідея, концепція, матеріал... Причому твором може бути все, що створено людиною – картина, фізкультурний парад, купка чогось

непотрібного, що закрито в банку і т. ін. Добре про це говориться в капітальній праці *Бориса Гройса* «О новом. Опыт экономики культуры» (2015, [13]). Неважко показати, що подібний однобічний підхід неминуче призведе до абсурду. Самі подивіться: ступінь новітності кожного твору умовно можна відобразити на якійсь лінійній шкалі у вигляді крапки. Якісь безталанні твори будуть відображені десь біля початку шкали, у точці «0». Інші, видатні своєю новизною і оригінальністю, – дуже далеко.

Розглянемо такий перформанс як вибух атомної бомби над Хіросімою. Такого ще не було, ефект приголомшливий. З точки зору новизни і враження він повинен бути на видатній позиції. Однак чи достатньо одного цього критерію «новизна», щоб оцінити цей «твір»? Думаю, що ні. Як на мене, не завадило б додати незалежну, перпендикулярну вісь «завдана шкода / створене благо» і оцінювати твори вже в площині, що лежить між цими осями. І автомобільну пробку, що виникла через барикаду з бочок для нафтопродуктів на вузькій вулиці в Парижі, як твір «сучасного мистецтва», також треба відобразити точною на площині в координатах «новизна»/«шкода-користь» (Робота *Христо Явашева* «Залізна завіса» («Iron Curtain», 1962 р. [12]). І «Фонтан» *Марселя Дюшана*, і роботи художників традиційного, естетичного напрямку в мистецтві також можна відобразити на цій площині... Кожен твір отримує свою точку в координатах «новизна/шкода-користь». При цьому з'ясується, що більшість творів «сучасного мистецтва» буде розташована десь біля позначки «0» або потрапить в негативну напівплощину по осі «завдана шкода/створене благо». Як сказав поет? «Користі з нього, втім, як від козла молока». Твори ж традиційного, естетичного напрямку будуть на позитивній півосі «завдана шкода / створене благо». Природно, далі або ближче до позначки «0» в залежності від кваліфікації та натхнення автора. І створене ними благо буде визначатися естетикою цих творів.

Припустимо, що у мене появилася можливість придбати саме цю роботу Сая Твомблі з серії «Шкільна дошка». Що я буду з нею робити? Будь-який товар, як учить нас політекономія, має комерційну вартість і споживчу цінність. Хліб можна з'їсти, молотком забити цвях, а картиною прикрасити свій побут. А що робити з цим шедевром Твомблі? Його споживча цінність дорівнює нулю. Його можна придбати лише з метою вкладення коштів. Тому я й дотримуюся думки, що «сучасне мистецтво» – категорія економічна, і аж ніяк не художня. Користь з таких творів одна – перекачування бюджетних коштів.

Українські реалії

Мені доводилося зустрічати молоді таланти, які хотіли б займатися сучасним мистецтвом в Україні. У таких випадках згадувався сумний медичний анекдот: «Лікарю, я буду жити?... – А сенс?». Справді, візьмемо твори «сучасного мистецтва» у вузькому розумінні. З фінансуванням виключно з бюджету. Для цього треба мати можливість заходити до відповідних кабінетів. Але за умов сучасного мізерного фінансування їм не до широкого розмаху.

А кілька наявних наближених до цих кабінетів талантів забезпечать всі можливі варіанти. Можна брати в «широкому» розумінні, тобто створювати не дуже естетичні твори, але на яких можна було б робити гроші. Знову ж таки, відсутність закону про меценатство і обмежене фінансування музеїв виключає вільний ринок сучасного

мистецтва з місцевими Крісті і Сотсбі... Вкласти в такі твори кошти в Україні безперспективно. Лізти на Захід, де є закон про меценатство і широкий ринок сучасного мистецтва? Смішно навіть думати. Там таких бажаючих, «як гуталіну на гуталіновій фабриці». Це зажадає дуже великих витрат при нескінченно малих шансах. Чи можна займатися «сучасним мистецтвом» для себе, для душі? А чому ні? Якщо ти працевлаштований або маєш стійкий бізнес, чому б у вільний час не дати волю своєму захопленню? Наприклад, я із задоволенням займаюся художньою фотографією, що не приносить мені жодної комерційної віддачі. Тут кожен вирішує для себе сам ...

Отже, виходячи із вищесказаного, я заперечував би проти прийняття в Україні Закону про меценатство, такого як на Заході. І цієї думки дотримуються і більш компетентні, ніж я, особи [7]. Боюся, що за нинішнього розмаху корупції бюджет України цього не витримає.

Логічне запитання: а куди віднести предмети, оголошені автором твором мистецтва, але які не належать ні до традиційного, естетичного мистецтва, ні до «сучасного», що призначене для перекачування грошей з бюджету? А нікуди... Вони являють собою НІЩО. Вони не приносять користі як з естетичної, так і з економічної точки зору. На жаль.

Нарешті, підсумовуючи, я прийшов до висновку, що - ключовим елементом «сучасного мистецтва» є аж ніяк не автор і навіть не колекціонер-бізнесмен, а той, хто виділяє на «сучасне мистецтво» бюджетні гроші;

- економічною основою «сучасного мистецтва» є бюджетне фінансування, зокрема через Закони про меценатство;
- прийняття в Україні Закону про меценатство у тому вигляді, в якому він існує на Заході, неприпустимо;
- займатися «сучасним мистецтвом» в Україні безглуздо.

P.S. Мені робили зауваження відносно того, що я беруся міркувати про сучасне мистецтво, не знаючи досконало його досягнень, течій, його філософії, видатних авторів. Змушений засмутити опонентів – і не маю наміру в це заглиблюватися. Як в анекдоті: «У нас з Жаном невеликі розбіжності щодо весілля. Я хочу вінчатися в блакитній сукні, а він взагалі не хоче одружуватися». Спробую наочно пояснити, чому.

Ми бачимо навколишній світ. Земля, моря, гори, травичка, тваринки, люди... Звідки з'явився цей світ і який він?

Є логічна модель: Всевишній створив землю, небо, суходіл, воду... А також всіх живих істот. Земля пласка. Над нею прозорі сфери з яскравими точками – зорями. Там же Сонце і Місяць. У цій моделі, крім Творця, також є архангели, просто ангели, демони. Ще святі угодники, видатні проповідники і пов'язані з ними легенди, міфи, казки.

Є інша модель. Хмара пилу і газів сконденсувалася і виникли Сонце, планети і їхні супутники. На планеті Земля виникли моря і гори. Там розвивається життя. Теорія не менш струнка, але без міфології. Вона мені більш до вподоби, ніж перша.

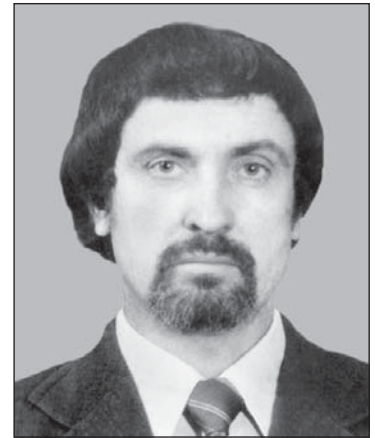
Також ми бачимо твори «сучасного мистецтва». Їх наявність у музеях і вартість в десятки мільйонів доларів можна пояснити геніальністю авторів, далекоглядністю колекціонерів, професіоналізмом співробітників музеїв. І можна довго про це розповідати казки і легенди. Те ж саме можна пояснити, виходячи з іншої моделі: щось таке, що само собою нікому не потрібне, оголошується художнім шедевром. Відпрацьованими процедурами його вартість роздувається до безглузвих розмірів, після чого це щось переміщується до музею, а причетні до такої операції особи отримують комерційні виграші. І ніякої міфології... Як на мене, друга модель більш логічна. Тим більше, що вона заснована на думках компетентних спеціалістів, точка зору яких мені зрозуміла.

Я виклав мою суб'єктивну точку зору. Кожен має право на свою власну думку і вірити в що завгодно... Хоча би в те, що Сай Твомблі – геніальний художник, або в те, що Земля пласка... ■

Література

1. Картина Сая Твомблі продана на аукціоні за рекордну суму 70,5 мільйона доларів https://zn.ua/CULTURE/kartina-saya-tvombli-prodana-na-aukcione-za-rekordnuyu-summu-70-5-millionov-dollarov-195191_.html.
2. <https://art-links.livejournal.com/2078280.html>.
3. Пинчук: современное искусство – это развод. Ч.1. <https://www.obozrevatel.com/culture/pinchuk-sovremennoe-iskusstvo-eto-razvod.-ch.-1.htm>.
4. Про бізнес в світі мистецтва. <https://www.facebook.com/Michaelzuh/posts/2049108972057297>.
5. Прокляття Мони Лізи. Роберт Хьюз (фільм) - <https://w74.zona.plus/movies/proklyatie-mony-lizy>, для стислості можна дивитися з 42:10.
6. Сергій Поярков. Великі художники. Ч. 108. 2005. с. 3-7 см. <https://docplayer.ru/31003685-Sergey-poyarkov-r-1965.html>.
7. Закон про меценатство створить схеми для відмивання грошей, вважає бізнесмен. <https://news.liga.net/society/news/zakon-ometsena-tstve-sozdast-skhemu-dlya-otmyvaniya-deneg-schitaet-biznesmen>.
8. Сучасне мистецтво - великий мильний михур. <https://www.youtube.com/watch?v=LwW5izlAI2s>
9. Як вигідно купити і продати картину? <https://www.ivankrutoyarov.com/2015/03/kak-vygodno-kupit-prodat-kartinu.html>
10. Джефф Кунс - найдорожчий американський художник про гроші і кап'єпи. <https://www.interior.ru/art/975-dzheff-kuns-samyj-dorogoj-amerikanskij-khudozhnik-o-dengakh-i-karere.html>.
11. Михаил Шемякин вскрывает язвы арт рынка. http://rupo.ru/m/3452/mihail_shemyakin_ws_krywaet_yazwy_art-rynka.html
12. Концептуальне мистецтво. <https://fashion.drugiegoroda.ru/6296-konceptualnoe-iskusstvo/>
13. <https://www.litmir.me/br/?b=596277&p=1>.
14. <https://www.facebook.com/photo?fbid=1838317742983598&set=pcb.1838321859649853>
15. Томпсон Дональд. Як продати за 12 мільйонів опудало акули. Центрполиграф, 2010 р.

ІМПРЕСІОНІЗМ І СТИЛЬОВИЙ РЕАЛІЗМ МИСТЕЦЬКОЇ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ МІЩЕНКА

Григорій Григорович Міщенко
(15.04.1940 – 30.10.2019)

Микола Дьомін
мистець, педагог,
член Національної спілки
художників України,
м. Київ

Мистецьке пізнання будь-якої епохи перемін, а тим більше гібридної і конфліктної доби, спонукує вдумливого мистця до повсякденного сприйняття у тому конгломераті часу естетичних категорій, що явлені нам алюзіями, емоціями чи почуттями. Навколишній світ дає змогу художникові не тільки спостерігати, а й виокремити у довідлі практику думання та перенесення тієї творчої стихії в національний наратив суспільної свідомості чи пензлем, чи різцем, чи пером. Саме таке життєве кредо сповідував у своїх мистецьких пошуках відомий художник, мистецтвознавець, письменник, есеїст **Григорій Григорович Міщенко**.

На всьому творчому шляху мистця простежується використання окрім сучасних алегоричних композицій ще й давніх призабутих сторінок національної культури. Як говорив сам мистець, справа не лише в тому, аби зрозуміти сучасного мистецтва для пересічного громадянина базувалася на простих темах і сюжетах, але й на самовираженні та стилістиці національної форми. Красномовно висловився про творчість Григорія Міщенко письменник, лауреат Шевченківської премії **В'ячеслав Медвідь**: «Тільки могутній талант міг спромогтися на абсолютизацію цієї апокаліптичної реальності в буденних, на перший погляд, образах. Тягар вселенської відповідальності за долю понівеченого роду, сплюндрованої культури мимоволі залягає на душу такого мистця і обумовлює кожний порух його думки, кожен мазок на полотні. Доля репресованих батьків, нелегке дитбудинківське життя стають символом долі всього народу, покладають на творчість печать суму і болю».

Творчість Г. Міщенко як художника почасти заповнює в національному образотворчому мистецтві малодосліджену сторінку історичного буття України другої половини XX століття. З його творчості український глядач може дізнатися й збагнути дух визвольних змагань періоду козаччини та які доленосні події відбувалися у тому часі становлення України як незалежної держави. Художник переживав душевну тривогу і неспокій за нинішній стан національної культури та мистецтва, за втрату тяглості мистців до історичних художніх традицій українців. Він говорив з приводу цього: «Нині художник це щось інше: без почуття свого усталеного родинного гнізда, без цілісного погляду на світ і природу, дуалістичний за своєю вдачею та зі всілякими комплексами. Себто якщо він стоїть з етюдником перед краєвидом, на полотні відтворюється лише його рефлексія, а не пам'ять прожитих років, не цілісність характеру і світогляду, і не глибина внутрішніх переживань».

Час завжди залишає на скрижальх свої апокаліптичні свідчення доби, а наш час й поготів... Адже військові дії на сході нашої держави не дають змоги українцям вільно дихнути на повні груди нашої уже не умовній, а такій реальній окремішності від Московії. А психологія мистецького сприйняття найтіснішим чином пов'язана із середовищем існування індивідуума та з немилосердною епохою воєнного буття. Тягар вселенських катаклізмів колишніх і теперішніх років ліг на плечі художника й відбився на його творчості.

Григорій Міщенко – уродженець Приазов'я. Тут, на Запоріжжі, 15 квітня 1940 року він побачив світ. Ще з раннього дитинства йому запав у душу таврійський степ, де повсякчас трапляються загадкові сліди прадавніх цивілізацій, що явлені давніми курганами чи скіфськими ідолами. Як згадував Григорій Григорович, Мелітопольський курган зі скіфськими катакомбними похованнями хвилював його дитячу уяву. Він згадував, що пам'ятки найстародавнішої у світі писемності, які зафіксовані у гротах і печерах «Кам'яної могили» під Мелітополем, мають щонайменше 12 000 років... А першоджерела не лише української, а й взагалі світової цивілізації, казав він, починаються у знаменитій Мізинській культурі – лише потім, через багато часу, настала мирна хліборобська доба прадавніх українців у трипільський період.

Його уяву повсякчас хвилювали не тільки глибока старовина, а й вольниця запорозьких козаків, які боронили свій край від усяких чужинців. Мрійлива широчінь степу та глибина зацікавленого проникнення в історію краю, де пройшло дитинство, сформували світовідчуття Г. Міщенка. У такому світогляді автора народна картина стає образно-стильовою домінантою, що мала вплив на подальший творчий шлях мистця і дала йому відчуття потреби своєї творчої праці для України.

Дитинство Г. Міщенка – типове для дітей того суворого часу періоду війни. Дорослим він згадував: *«Особливе значення має те, ким і якими були твої попередники від діда-прадіда як по лінії батька, так і матері. Які, сказати б, гени роду і, зокрема, прагнення його вихідців «вибитися в люди». Адже неспроста колись, та і нині можна почути: «звідки у вас талант чи вдача – від батька чи матері?». Для мене таким прикладом був мій батько Міщенко Григорій Федорович, його вміння добре грати на гітарі, малювати, без академічної освіти стати вчителем і вихователем... Згадую батька й матір. Його я ніколи не бачив. Така вже його доля: фінська війна, Вітчизняна, з тим 10 років таборів і смерть від серцевого нападу в горьківській пересильній тюрмі 1942 року. А мати? Померла, так і не спізнавши, що таке щастя у її житті... Табір казахстанських таборів позбавив її власної родини. Себто не до мене й брата було їй під час років неволі...».*

Матір та її рідну сестру 1947 року ув'язнили на п'ять років. Григорій став вихованцем дитячого будинку, що швидше нагадував – констатував він – колонію для неповнолітніх. І виховувався підліток у семи таких «дитячих» закладах. Пізніше, вже у дорослому житті, постійно перебував під наглядом КДБ як син «ворогів народу». Григорій з дитинства любив малювати, навчився грати на баяні, знався на музиці й отримав середню музичну освіту в культосвітньому технікумі Мелітополя. Проте доля розпорядилася інакше: згодом рік був вільним слухачем Харківського художнього училища, а від 1963 року він – студент Харківського художньо-промислового інституту, який закінчив у 1968 році.

Навчався Григорій Міщенко у прекрасних українських художників **Бориса Косарева**, **Василя Єрмілова** та **Михайла Зубаря** – чудового мистецтвознавця, одного з очільників руху бойчуків у 1920–30-х роках. Дипломною роботою студента стала картина «Запорозьке козацтво та Червоне козацтво», яка планувалася для розпису історично-меморіального заповідника на острові Хортиця. Проте період хрущовської «відлиги» наприкінці шіст-

десятих років минув і на порядку денному постали «приморозки» так званого «періоду застою». І як наслідок на козацьку мистецьку тематику було накладено заборону.

Тернистий мистецький шлях Г. Міщенка по закінченню інституту обумовив і його подальше спрямування в творчих пошуках, позаяк мистця не приваблювали наскрізь неправдиві кон'юнктурні сюжети соцреалістичної тематики, хоча такі агітки давали перспективу кар'єрного росту і вступу в Спілку художників. З огляду на внутрішні переконання, перебував поза Спілкою, а отже не мав вигідних державних замовлень й потерпав матеріально.

1970–80-і роки у мистецькій біографії художника були найбільш проблематичними. Він замешкав у Боярці й збудував творчу майстерню, де були ним створені найзначніші картини. Саме в цей період творчого зростання відбулося його становлення як українського мистця. Водночас уже у період незалежності України він як художник зі значним творчим досвідом заявив про себе і на теоретичній ниві як аналітик образотворчості та мистецтвознавець. Вдумливий і аналітичний склад внутрішнього психологічного стану дав йому змогу в 1990-і роки обійняти посаду редактора відділу теорії та аналізу образотворчості оновленого часопису Національної спілки художників України – журналу «Образотворче мистецтво». Національне піднесення і триумфальна хода нового часу, патріотичні зусилля нового редактора **Миколи Маричевського**, енергія Григорія Міщенка – завдяки цим чинникам у журналі настав період національного розквіту. На той час Г.Г. Міщенко мав близько 500 мистецтвознавчих розвідок у журналі «Образотворче мистецтво» та інших всеукраїнських виданнях.

Ще на початку свого творчого шляху Міщенко задекларував своє життєве і мистецьке кредо у жанрі тематичного портрета: *«Аби було єдине стадо і єдиний пастор»* (1970). Тут мистець розкрив сутність національного світогляду і охарактеризував значення творчої особистості в контексті історичного буття України. Він акцентував важливість національної складової у творчості мистця і торував шлях до інноваційного тематичного жанру картини, портрета чи пейзажу. Саме до глибинного підтексту, знаковості та символіки художнього образу тяжіє змістовне навантаження творів художника. Уся та образна інтерпретація прослідковується і в пластичному вирішенні структури композиційного простору картини та архетипному відтворенні ідеї, теми чи сюжету.

Отже, у творчості Григорія Міщенка простежується оте зацікавлене і глибоке закорінення в епоху українського бароко, у стихію народної картини, що підносить національні художні традиції – він черпає натхнення від творчості майстрів старої української пимоненківської школи. У своїх відтвореннях правди життя, хоч якою болісною вона б не була, художник інтерпретує її у правду мистецтва. Окрім змістовних духовних джерел він вдається ще й до елементів національної форми – творчого самовираження через чуттєве сприйняття буттєво-сутнісних реалій. Тут простежуються і екскурси в роки дитинства, переживання за долю рідних людей, що явили глядачеві серію творів, об'єднаних під загальною назвою «Жіноча доля»

Ці твори тематично наповнені роздумами, діалогами чи монологом людини і розкривають взаємостосунки між українцями в побутових та суспільних лабіринтах задушливої атмосфери того совкового часу тотальної корупції,

брехні та безвиході... Послухаймо монолог самого автора: *«У тому часові з якогось віщого гласу почав шукати порятунку. Адже бачив як пропадають у селі люди. Надто наш «собачий куток» край села, де щодня відбувалися неймовірні сварки й побиття одне одного, а також непробудне пияцтво... І нині все те бачу перед собою зримо... і ця картина вже ніколи не щезне з перед моїх очей... Дивуюсь: хто і коли вів мене до знань, до мистецтва, до краси? Адже ти, з ким мав би розділити оте життя в селі, залишаються і сьогодні в ньому. Щоправда, чимало їх вже в тих вимірах часу, коли все обертається на круги своя — одні відійшли, інші прийшли на зміну їм. А поки що біль за моє минуле, братове й материнське залишається зі мною».*

Та все ж незважаючи на всі негаразди люди прагнуть жити не тільки своїми малими болями і радостями, а сподіваються свіжого струменя суспільних перемін. Про це свідчать художні твори Григорія Міщенка (1970–1990-і роки). Ця серія представлена картинами: «Син», «Безбатченки», «Лист від сина», «Перед телевизором», «Самотність», «Попід тином», «Старість не радість». Можна сказати, що тут художник наче досліджує думкою і пензлем характери українців, вихоплює аналітичним поглядом зі стрімкого часу життєві реалії, що споконвічно супроводжують людей: сум і радість, брехня і правда, зло і добро. Емоційний вплив, що граничить з афектом, справляє враження від картини «Похорон немовляти» та «Гусопаси» (1970-і роки).

У своїх творчих зацікавленнях Григорій Міщенко звертався й до жанру історичної картини. Як уродженцеві запорізького краю, йому боліла козацька тематика – героїка вольниці у цих творах звучить як гімн волелюбності українців. Картини цієї тематики об'єднані у своєрідну серію, що розриває перипетії козацького побуту і духовну красу козаків, які у героїчних січах боронять свій край від чужинців. Це такі твори, як «Козак у степу», «Дума про козака», «Козаки гуляють», «Козацькі будні», «Стоїть козак під вікном», «Козак нудиться, сердешний», «Козак на варті» та авторська інтерпретація «Козака Мамая». Як світла розрада важким для мистця 1980-м рокам є й данина рядкам поезії Тараса Шевченка «Гамалія» – це картина «Запорозький козак», у якій оспівано ідею свободи та героїзм визвольних змагань в Україні.

Окрім історії України Григорій Міщенко захоплювався й мальовничими її куточками природи. Він працював у жанрі пейзажу, де засвідчив доленосний вплив рідної природи на життєвий простір українців. У краєвидах прославляв природу Наддніпрянщини, адже з цих творів так і струменить тиша та спокій, що передаються глядачеві. Це наводить його до витоків першоджерел цієї землі. Зображення української природи є тим настроєвим камертоном, що налаштовує глядача на елегійність у сприйнятті краси рідних теренів.

Елегійні мотиви і емоційні настрої чинників природи глядач органічно відчуває у міщенковських пейзажах «Над Россю» (1987), «Етюд Росі» (2000), «Надвечір'я на річці» (2004). Повільний плін часу в цих творах підкреслює де-не-де човен з рибалкою; сплеск весла відлунює приглушеним зримим образом, що перегукується з одинокою постаттю на березі. Що це за людина, яка застигла в німому очікуванні часоплину?.. Натомість зримий метафізичний рух часу у просторі картини відчувається у пейзажах «Хмаровий плін» (1988), «Зажурений сонях»

(1995), «Рідне гніздо» (2000). А в пейзажі «Межова груша» (1990) простежується міць і статика у композиції, де хмари торують крону, але не в змозі похитнути межі, а по великому рахунку (з огляду на гібридні інсинуації сьогодення) – меж України. Пейзажі цього циклу створено художником переважно на мальовничих берегах Росі, в селі Саварка неподалік Богуслава, де він мав майстерню. Витончена краса рідної землі надихала художника упродовж багатьох років та повсякчас спонукала до роздумів про сенс існування українців у світі рідної природи.

Григорій Григорович згадував: *«Таке світовідчуття з далекого минулого несподівано прибрало в теперішньому моєму віці особливої символіки і змісту. Досить, скажімо, вздріти зоряний світ над головою і я опиняюсь зазвичай в степах мого рідного краю. Це настільки вражає, що фізично відчуваю свою присутність там, серед всього того, що колись виглядало таким буденним і навіть непривітним. При цьому я не відчуваю колишнього нерозуміння. Навпаки, щось ніби скрадається звіддалік, обвіює мене теплом надвечірнього степу, пам'ятним і таким цілющим вночі під відкритим зоряним небом...».*

Свого часу на початку 1980-х років, коли відбувалися доленосні зміни у традиційному селянському побуті при переселенні з хуторів на центральні обійстя й так бездумно нищилися старі українські хати, Григорій Міщенко започаткував серію малярських творів під назвою «Не називаю її раєм». Це 20 натурних архітектурних відтворень українських хат Київщини та Черкащини, що мають не лише естетичну, а й етнографічну цінність як документ епохи. Серед того унікального своєрідного художнього літопису можна побачити й покинуті напризволяще хати, так звані «пустки», і такі, що в собі зберегли раціональне архітектурне зерно народного формотворення та природність навколишнього господарського середовища. Віриться, що з часом такі документи доби українського традиційного помешкання зацікавлять сучасників.

Якщо говорити про портрет, то цей жанр зацікавив художника насамперед можливістю дослідження характерів українців. Окрім традиційного портрета, у творчості автора присутні композиційні портрети, що тяжіють до тематичної картини: «Може хтось пройде» (1990), «Кіоскерка» (1979), чи групові портрети-картини: «Сім'я» (1977), «Благословення Оранти» (1990-ті роки). У таких портретах-картинах окрім окремої характеристики людини автором зображений узагальнений портрет громадян доби зміни суспільних парадигм національного побутування і спілкування, співжиття і співпереживання українців.

Кілька автопортретів художника окреслюють тему незворотного плину часу, де авторські зображення студентських років (25 літ); періоду життєвих випробувань у 35 років і періоду зрілості – 65 літ дають характеристику творчій особистості в епоху тиску на творчу людину, яка еволюціонує від обнадійливих сподівань «відлиги» покоління шістдесятників до певних розчарувань в епоху «приморозків» і піднесення національної свідомості у час незалежності України.

У мистецькій творчості Григорія Міщенка як художника і його теоретичних розвідках як науковця простежується глибинна сутність непересічних естетичних цінностей у відтворенні національних характерів українців та мальовничих куточків нашої держави. Звернення мистця до історичних колізій, що супроводжують нас упродовж

Вечірній мотив. 1970 р.

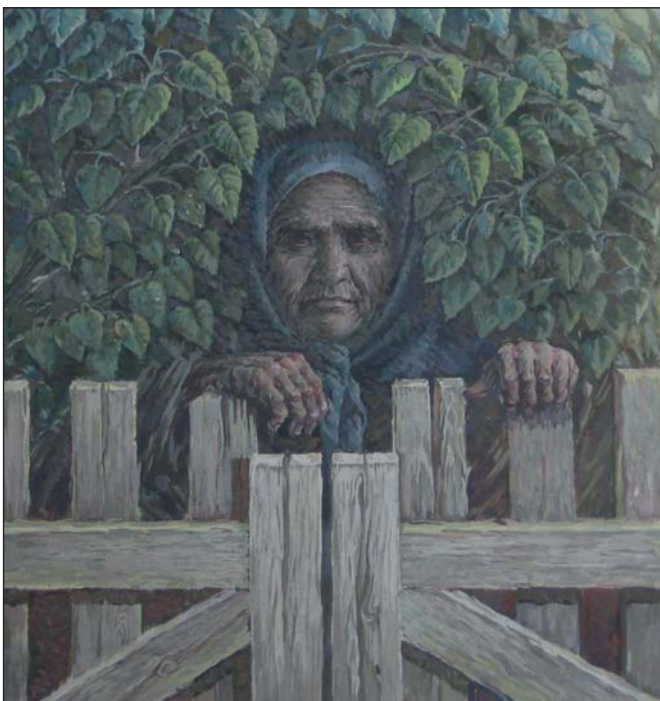
Кіоскерка. 1979 р.

Хмаровий плин. 1988 р.

Пора жнив. 1990-ті роки

Може хтось пройде. 1990 р.

Жіноча доля. 1969 р.

Козак Мамай. 1985 р.

Аби було єдине стадо і єдин пастор. 2012 р.

Мама, тато і я. 1977 р.

Портрет доньки. 2002 р.

Над Россю. 1987 р.

віків, до героїки Козацької держави спонукає українців до роздумів і пробуджує патріотичні почуття. Адже становлення і збереження України як незалежної держави та донесення світові знань про нашу минувщину, непересічних осіб, які творили історію, додає надії та оптимізму на тернистому шляху українців.

Портрет Шевченка. 1985 р.

Подальший розвиток українських теренів у центрі Європи з такою самобутньою культурою і мистецтвом даватимуть змогу просувати наші світоглядні засади у світі. Адже ми цікаві світові насамперед своєю неповторністю, і наше національне кредо добра, справедливості та гуманізму матиме відгук у серцях європейців, коли ми окреслимо і донесемо їм традиції нашої багатовікової культури. На такі благородні чинники спрямовані художні твори та проза Григорія Міщенка, де простежується висота людського духу – співпереживання і звернення до краси, до усього того, що хвилює людину.

P.S. In memoriam.

30 жовтня 2019 року на 80-ому році життя знаний художник, мистецтвознавець, публіцист Григорій Григорович Міщенко упокоївся. Творчість мистця в національному образотворчому мистецтві заповнює мало досліджену сторінку історичного буття України другої пол. XX століття. Некролог у «Літературній Україні» підписали: **Олександр Бичко, Олеся Бойко-Гулівата, Галина Бондар, Станіслав Бушак, Богдан Горинь, Микола Дьомін, Олена Загаєцька, Петро Засенко, В'ячеслав Медвідь, Микола Обезюк, Микола Скачко, Петро Собко, Марина Соченко, Олександр Федорук, Іван Фізер, Микола Юхта, Андрій Яремчук.** ■

Світлини картин Г. Міщенка надав син, Сергій Бондар.

Таємна вечеря (в співавторстві з Миколою Скачком)

Література

1. Микола Дьомін. Завжди залишаючись самим собою... Про творчість Григорія Міщенка. Вітчизна. 2008. С. 163–176.
2. Григорій Міщенко. Образні доміанти у творчості Миколи Дьоміна. Українська культура. 2008. С. 22–23.
3. Григорій Міщенко. Метафорична ірреальність в образотворчості Миколи Дьоміна. 2008. С. 187–189.
4. Григорій Міщенко. Стилiстичні акценти реалістичної традиції у творах Миколи Дьоміна. Образотворче мистецтво. 2011. С. 89.
5. Григорій Міщенко. Вибрані твори. Каталог. Київ. 2012.. 60 с.
6. Микола Дьомін. У зеніті богомазовського літа . Світогляд. 2020. № 4 (84). С. 59–66.
7. Григорій Міщенко. Яблунові цілушки. Саварка – роки і думи. Півість. Есеї. Київ.: Український пріоритет. 2020.

Очікування (вагітна). 1983 р.

Син. 1974 р.

Моя мати. 1970 р.

Хлопчачі мрії. 1984 р.

Первісток. 1972 р.

Портрет з віддзеркаленням. 1978 р.

Запорізький козак. 1982 р.

Автопортрет. 1975 р.

Зажурений сонях. 1995 р.

Автопортрет. 1965 р.

Алегорія. 1990-і роки

Лист від сина. 1985 р.

КНИЖКОВИЙ ПРОЄКТ НАН УКРАЇНИ — «НАУКОВА КНИГА»

Анна Радченко
канд. геол. наук,
головний редактор
ВД «Академперіодика»
НАН України, м. Київ

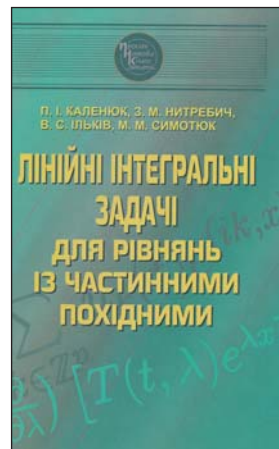
Цей матеріал я хочу присвятити найбільшому продовжуваному книжковому проєкту Національної академії наук України — «Наукова книга». Він був першим і розпочався 2001 року книжкою «Славетний мудрець — скіф Анахарсис» дослідниці з Інституту археології НАН України **А.С. Русяєвої**. Від того часу у межах проєкту видано понад півтисячі назв книг з усіх галузей науки. Водночас проєкт зазнав і деяких обмежень — адже 2009 року від нього відбрунькувались два проєкти: «Українська наукова книга іноземною мовою» і «Наукова книга. Молоді вчені».

Проєкт «Українська наукова книга іноземною мовою» нині нараховує майже півсотні назв видань англійською мовою, а проєкт «Наукова книга. Молоді вчені» представлений понад 70-ма назвами і став значною формою підтримки молодих науковців, даючи їм змогу не тільки оприлюднити результати власних досліджень, а й набути навичок співпраці з фаховим науковим видавництвом (їх в Україні, на жаль, лише два).

Виконує проєкт «Наукова книга» видавництво «Наукова думка» НАН України. Усі книги проходять наукове рецензування, яке здійснюють щонайменше двоє фахівців, і ретельний багатоступеневий відбір на рівні наукової установи й відділення наук у Академії. Останніми виданнями 2020 року, тиражі яких випущено вже фактично на початку 2021, стали вісім різних за тематикою, обсягом, кількістю авторів, передбачуваною читацькою аудиторією книг, кожна з яких заслуговує на увагу.

Невелика за обсягом книга «Лінійні інтегральні задачі для рівнянь із частинними похідними» (Київ: Наук. думка, 2020. 216 с.) висвітлює результати понад 20-річної праці авторів з «Національного університету «Львівська політехніка» й Інституту прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України – **П.І. Каленюка, З.М. Нитребича, В.С. Ільківа, М.М. Симолюка**.

Книга адресована науковцям і студентам, які спеціалізуються у галузі диференціальних рівнянь і математичної фізики. Результати, висвітлені у монографії, мають насамперед теоретичний характер і описують умови коректної розв'язності задач із різними інтегральними умовами. Однак ці результати мають і важливе практичне значення і можуть бути застосовані, коли межа досліджуваної області є недоступною для виконання вимірювань або коли безпосереднє обчислення фізичних величин є неможливим, але відомі їхні усереднені значення. Це важливо, наприклад, для досліджень процесів поширення тепла, вологоперенесення, зміни демографічних параметрів.

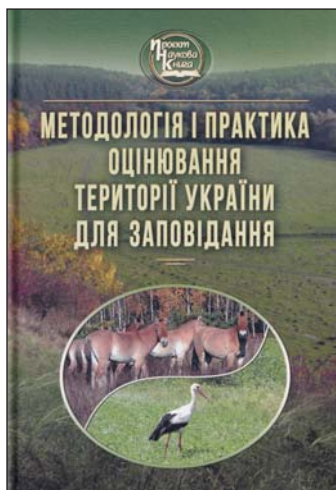
Питанням впливу людини на довкілля присвячена наукова монографія працівників Інституту морської біології НАН України **О.К. Виноградова, Ю.І. Богатової та І.О. Синьогуба** «Роль портів і судноплавства у формуванні морських біот (неповносолоні моря Європи)» (Київ: Наук. думка, 2020. 456 с.).

В умовах глобалізації, зокрема інтенсивного використання штучних каналів і судноплавних шляхів, людина активно впливає на абіотичні й біотичні особливості морів, формуючи специфічні екосистеми морських портів. Автори детально досліджують цю проблему на прикладі Чорноморсько-Азовського басейну та його найбільших морських портів – Одеси, Чорноморська, Південного. Збільшуючи глибину і зменшуючи гідродинаміку прибережних ділянок, будуючи гідротехнічні споруди, які стають штучними рифами, людина змінює й видове різноманіття прибережних вод. Важливим є також вплив видів-вселенців, спричинений переміщенням судами баластних вод із цілими чужорідними угрупованнями гідробіонтів. Ці дивні системи функціонують за загальними природними закономірностями і мають надзвичайно складну біотичну структуру. Однак їх все одно належить розглядати й досліджувати як цілісне глобальне явище.

Вагоме прикладне значення має книга **Баска Б.І., Новосельцева О.В., Дубовського С.В., Базеєва Є.Є.** «Теплозабезпечення населених пунктів: енергоефективність, інновації, менеджмент» (Київ: Наук. думка, 2020. 244 с.), підготовлена працівниками Інституту технічної теплофізики НАН України.

Книга орієнтована на фахівців у галузі теплофізики й комунальної енергетики, книга надає цінний матеріал викладачам і студентам теплоенергетичних спеціальностей, висвітлюючи питання стану й функціонування теплоенергетики індивідуально-побутового сектору в Україні та інноваційні підходи до модернізації цієї сфери на засадах сталого розвитку, спрямованої на вирішення завдань суттєвого підвищення енергоефективності використання відновлюваних джерел енергії, альтернативних енергоресурсів і поліпшення екологічних параметрів.

Дотримуючись міжнародних стандартів якості надання теплових послуг, необхідно забезпечувати ефективність не тільки теплопостачання, а й використання енергії кінцевими споживачами, раціональне функціонування систем комунальної теплоенергетики на регіональному рівні. Це прямо пов'язано з питаннями термомодернізації житлового фонду, теплозабезпечення населених пунктів, розробки нових матеріалів і новітніх технологій спорудження житла з мінімальними показниками енергоємності, тобто з тим, що становить основу дорожньої карти деяких етапів виконання нової енергетичної стратегії України до 2035 року.

Дослідженню актуальних питань вивчення і збереження біорізноманіття у сучасних умовах присвячено колективну комплексну працю, створену фахівцями Інституту географії НАН України під керівництвом академіка **Л.Г. Руденка** «Методологія і практика оцінювання території України для заповідання» (Київ: Наук. думка, 2020. 232 с.). Одним із найважливіших завдань суспільства з огляду на декларовані Цілі тисячоліття, тобто цілі сталого, збалансованого розвитку, є призупинення деградації природного середовища. Задля цього для збереження різних видів флори і фауни, підтримання екосистемних функцій та збереження природних екосистем у світовій практиці активно застосовують нині заповідання територій – створення об'єктів природно-заповідного фонду.

У книзі не тільки розглянуто давні традиції заповідання в Україні та відповідний світовий досвід, а й правові засади заповідання територій. Виявлено певні законодавчі прогалини у чинній системі заповідання, що набуває особливого значення в умовах збройної агресії РФ і пов'язаною з цим втратою великих площ заповідників у Криму, Донецькій і Луганській областях – передовсім унікальних степових екосистем. Тому головний акцент праці зроблено на методології оцінювання потенційних придатних для заповідання територій і висвітленні їх перспектив у розвитку транснаціональної екомережі. Теоретичні висновки стали підставою для важливих практичних рекомендацій, а запропоновані підходи й принципи можуть стати вагомим внеском у збереження біорізноманіття та довкілля України, Європи й світу.

Багаторічним дослідженням походження, перетворення та залучення у господарську діяльність соленосних формацій присвячено фундаментальну працю членкині-кореспондентки НАН України, працівниці Інституту геологічних наук НАН України **С.Б. Шехунової** «Соленосні формації: закономірності літогенезу і проблеми використання» (К.: Наук. думка, 2020. 336 с.).

В Україні на території п'яти регіонів поширені сім соленосних формацій, які мають різний вік, структуру, хімічний і мінеральний склад. Із ними пов'язано багато корисних копалин, які подеколи активно видобувають, а значні поклади солі використовують для підземного будівництва. Це – лікувальні соляні кімнати та шахти, приміщення для зберігання (наприклад, винні погребі Артемівського заводу), споруди для ізоляції радіоактивних відходів тощо. Орієнтована книга на різних фахівців: геологів, літологів, седиментологів, інших фахівців з наук про Землю, викладачів, аспірантів, студентів закладів вищої освіти. Вона різнобічно висвітлює фізико-механічні й інші функціональні властивості літогенетичних типів кам'яної солі в Україні та створює теоретичне підґрунтя вибору перспективних структур і ділянок для геолого-геохімічних робіт, пов'язаних із розробкою родовищ чи з підземним будівництвом.

Студентам і викладачам закладів вищої освіти геологічного, фізичного й хімічного профілів, дослідникам спектроскопії твердих тіл, зокрема природних і штучних мінералів, адресована одноосібна монографія співробітника Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка НАН України **М.М. Тарана** «*Оптическая спектроскопия ионов переходных металлов в минералах за різних температур і тисків*» (К.: Наук. думка, 2020. 400 с.).

Як і описані вище видання, ця книга, детально викладаючи важливі фундаментальні багаторічні результати, має на меті й практичне застосування набутого й підсумованого знання. Адже оптичну спектроскопію мінеральної речовини можна ефективно застосовувати для вирішення багатьох завдань: діагностики кошового й виробного каміння, визначення мінерального складу поверхонь різних об'єктів Сонячної системи, дистанційного картування, встановлення складу мінералів, виявлення особливостей процесів мінералоутворення, зокрема змін температури й тиску під час формування мінералів.

Невідомим широкому загалу бактеріоцинам – подібним до антибіотиків речовинам переважно білкового складу – присвячена книга працівників Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України **О.І. Балко, Л.Б. Зеленої, О.Б. Балка, Л.В. Авдєєвої** «*Бактеріоцини грамнегативних бактерій*» (Київ: Наук. думка, 2020. 240 с.).

Ці надзвичайно різноманітні і стійкі до фізико-хімічного впливу речовини проявляють антимікробну активність до широкого спектра збудників хвороб рослин, тварин і людини. Тому бактеріоцини мають значний потенціал для фундаментальної науки і прикладного використання, можуть стати ефективною заміною або профілактикою впливу антибіотиків, безпечною для довкілля.

Тому це підсумкове різнобічне дослідження адресовано мікробіологам, ветеринарам, лікарям, біотехнологам, студентам і працівникам закладів вищої освіти біологічного, сільськогосподарського та медичного профілів, а розділи, присвячені перспективам практичного застосування бактеріоцинів у різних галузях народного господарства, можуть зацікавити і широке коло читачів.

Книга фахівців з Інституту проблем кріобіології і кріомедицини НАН України **А.М. Гольцева, М.П. Петрушко, В.І. Піняєва** «*Кріоконсервування гамет і ембріонів людини: життя до запитання*» (Київ: Наук. думка, 2020. 112 с.), безперечно, може зацікавити дуже багатьох, адже присвячена розробці та впровадженню в практику нових репродуктивних технологій.

Скорочення населення України, яке за 27 років Незалежності склало щонайменше 9 млн осіб, є вагомою підставою зробити розробку таких технологій пріоритетним напрямом державної демографічної політики, спрямованої на відтворення людського потенціалу держави. Основою наукового і технологічного поступу в сучасній репродуктології є новітні методи кріотехнології, зокрема кріозахисту біооб'єктів, кріоконсервування гамет і ембріонів модельних об'єктів. Тож у книзі викладено історичний екскурс щодо етапів становлення репродуктивної кріобіології, проаналізовано нагромаджений світовий досвід, розглянуто медичні, соціальні, етичні й правові аспекти, практичні завдання та способи їх вирішення, перспективи впровадження розроблених технологій.

А початок книги інтригує: «Процес індивідуального розвитку організму є безперервним і має незворотний характер. Проте вченим Інституту проблем кріобіології і кріомедицини вдається робити неможливе — вони, завдяки кріотехнологіям, можуть зупинити маятник життя... до запитання». ■

...А КОЛИ Б ВОНА ПРИЙШЛА!?!...

*Небо зорями розквітло
і дивилося привітно
на вербу та на хлопчину,
що очікував дівчину!?*

Валентин Бугрим

Літнє небо над полтавським селом Кліщинці всіяне зорями. По ньому плинув, як нічний господар на човні, місяць. Час від часу спалахували зірки і котилися кудись у невідомість. Біля розлогої самотньої верби стояв самотньо юнак, позираючи на сільську вулиця та ще більше вдивляючись у небо. А дівчини нема та й нема. Він довгенько очікував її тої місячної ночі. Але тоді дівчина не вийшла, можливо, не змогла. А довкола буяла літня зоряно-місячна ніч...

І народжувалися рядки:

*Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна,
Ясно, хоч голки збирай...
Вийди, кохання, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!
Сядем укупі ми тут під калиною –
І над панами я пан...
Глянь, моя рибонько, – срібною хвилею
Стелеться полем туман.*

Прибігши додому, він одразу записує, дописує:

*Гай чарівний, ніби променем всипаний,
Чи загадався, чи спить?
Он на стрункій та високій осичині
Листя неспитливо тремтить;
Небо незміряне всипано зорями —
Що то за Божа краса!
Перлами-зорями теж під тополями
Грає перлиста роса.
Ти не лякайся-но, що свої ніженьки
Вмочиш в холодну росу:
Я тебе, вірна, аж до хатиноньки
Сам на руках однесу.
Ти не лякайся, а що змерзнеш, лебедонько:
Тепло – ні вітру, ні хмар...
Я пригорну тебе до свого серденька,
Й займеться зразу, мов жар;
Ти не лякайся, аби тут та підслухали
Тиху розмову твою:
Нічка поклала всіх, соном окутала –
Ані шелесне в гаю!
Сплять вороги твої, знуджені працюю,
Нас не сполюха їх сміх...
Чи ж нам, окривдженим долею клятою,
Й хвиля кохання – за гріх?*

Свою поезію **Михайло Старицький** назвав «Виклик»...

Опісля навчання у Києві студент Михайло приїдить у Кліщинці, до батьківської садиби. Гарний високий юнак, з вусами, справжній козак! Гайнув у перший же вечір на вечорниці. І тут він побачив вродливу селянку Степаниду. І... закохався! Він покликав її на побачення, аби освідчитися. Замість побачення, як уже зазначалося, народилася поезія «Виклик» (більш відома як «Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна»), що згодом стала народною піснею. Хоча музику написав його вірний товариш іще з дитинства **Микола Лисенко**. Композитор створив мелодію на вірш як арію до своєї опери «Утоплена» (за мотивами повісті **Миколи Гоголя**). А потім пісня пішла у самостійне плавання, яку співають і будуть співати в Україні та зарубіжжі.

Згодом Михайло і Степанида таки зустрілися, біля річки. Коли він помітив, як ледь чутною ходою вона наближалася до нього, серце стискалося і палало. Яка ж вона вродлива при місяці, під цими нічними зорями! Ще гарніша, аніж тоді, на вечорницях, коли побачив дівчину вперше! Вони привіталися. Степанида ласкаво глянула в очі Михайлові та сказала про красу річки, підліску, усієї природи. Видно, що він їй теж дуже подобався! І хлопець насмілювався відкрити таємницю свого серця... Але стосунки у них не склалися. Чи ніби вона була вже засватана, чи батьки та й сама дівчина боялися побратися з паничем – таким вродливим і розумним та багатим?...

Ось така романтична історія взаємин двох молодих людей, яка увічнилася пісенним шедевром!... ■

Валентин Бугрим

Хмель на Роменщині. Липень 2021 р.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ФОТОГРАФІЇ

Томас Хаммонд, фахівець із історії Росії й СРСР, професор історії Вірджинського університету, який в 50–60-і роки минулого століття зробив кілька сотень художніх кольорових фотографій в Радянському Союзі, вважав, що якщо вже чимось займатися професійно, то безпосередньо на натурі і фотографуючи пересічних людей та їх побут, а не відомих особистостей.

*На територію МФТІ його б, звичайно, не пустили, якби не супроводив його сам **Капица-старший**, від грізного погляду якого тушувалися навіть драконівські вохровці при вході. **Хельгу фон Траушенберг** (ліворуч на фото) і **Марію Сумарокову-Ельстон** (вона на фото праворуч) Хаммонд сфотографував біля центрального входу в інститут, прийнявши їх за торговек грибами, котрі якість пробралися на територію інституту. Не знаючи радянських реалій, легко уявити, що непримітно одягнені жінки торгують грибами (корзина праворуч від графині).*

*Це було в неділю, і таких грибників був повний автобус – це співробітники інституту, серед яких мінімум двоє майбутніх нобелівських лауреатів, поверталися з грибної охоти – улюбленої розваги **Петра Леонідовича Капиці**, яку він влаштовував для співробітників майже щотижня по осені.*

ДВІ ТІТКИ – UNBELIEVABLE !!!

Хельга фон Траушенберг (стоїть) – одна із фахівців з нерівноважної термодинаміки, найближча сподвижниця **Льва Ландау**. За два роки до цього знімка була витягнута **Петром Капицею** з туруханського заслання («5 по роках» – поразка в цивільних правах терміном на 5 років з одночасною висилкою у віддалені регіони країни), куди потрапила просто через німецьке походження і, що гірше – через дворянство по крові. Перші фон Траушенберг походять із збіднілого саксонського роду, які переїхали в Ямбург (нині Кінгісепп) при **Ганні Іоаннівні** і займалися в Росії протягом декількох поколінь інженерною справою.

Обдарована дівчинка Хельга (Адамівна по батькові) закінчила московську школу в 15 років з відзнакою, в 21 рік – московський університет, працюючи (нехай і лаборанткою) у самого **А.Ф. Іоффе**.

Марія Арістідівна Сумарокова-Ельстон (сидить) – двоюрідна племінниця того самого **Фелікса Юсупова**, співавторка підручника з електродинаміки гомогенних (суцільних) середовищ.

На момент фотографування вона – кандидатка наук, авторка понад 90 наукових робіт, докторантка **І.М. Халатникова**, помічниця редактора «Журналу експериментальної і теоретичної фізики». Дивно, але незважаючи на дворянське походження (предки – вершки дворянського суспільства, одні з найбагатших родин Росії), Марія Арістідівна щасливо уникнула будь-яких репресій і навіть, будучи викладачем і керівником кафедри, не була членом партії. ■

Вячеслав Вікторович

<http://www.it-ru.org/viewtopic.php?t=42001>

Докторанти МФТІ Хельга фон Траушенберг і Марія Сумарокова-Ельстон. Москва, СРСР, 1959 р.

This image was taken by Thomas Hammond (1920-1993) during his trip to the Soviet Union. University of Virginia Center for Russian, East European, and Eurasian Studies (www.virginia.edu/crees). CC BY-SA 4.0.

Вся колекція фотографій доступна на сайті
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hammond_Slides_Soviet_Union, зокрема виконані в Україні
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hammond_Slides_Ukraine, як і читайте <http://tehne.com/event/nashi-proekty/tomas-hammond-o-sovetskom-soyuze-ocherki-i-fotografii-chast-1>